

**TURGUT ÖZAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**SOSYAL VE EKONOMİK BİR ENSTÜRMAN
OLARAK OSMANLI DEVLETİ'NİN TOPRAK
SİSTEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ömer ÇELEĞEN**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mahmut AKPINAR**

Ankara-2014

**TURGUT ÖZAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİ
POLİTİKASI VE TOPRAK SİSTEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ömer ÇELEĞEN**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mahmut AKPINAR**

Ankara-2014

Turgut zal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu niversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

15/10/2014

Ömer ÇELEĞEN

ONAY

Ömer ÇELEĞEN tarafından hazırlanan “Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomi Politikası ve Toprak Sistemi” başlıklı bu çalışma, 22/07/2014 Tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mahmut AKPINAR

Yrd. Doç. Dr. Yüksel NİZAMOĞLU

Yrd. Doç. Dr. S. Cem KARAMAN

TEŐEKKÜR

Yüksek Lisans eğitimim süresince ve tez çalışmam boyunca çok değerli bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, bilimsel anlamda yetişmemi sağlayan ve çalışmalarımın her aşamasında destek ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Mahmut AKPINAR'a en içten dileklerle teşekkürlerimi sunarım.

Benden maddi manevi desteklerini esirgemeyen eşim ve kızlarımda en içten teşekkürlerimi sunarım.

ÖNSÖZ

Tezimizde öncelikle sosyal politika, sosyal risk ve sosyal güvenlik kavramları ışığında teorik çerçeve çizilmiş, akabinde tarihsel anlamda dünyadaki ve ülkemizdeki sosyal güvenlik sistemleri gelişimi ortaya konulmuş, sosyal güvenlik reformu sonrasında ülkemizdeki yönetsel ve yapısal değişim incelenmiş, son olarak ise etkinlik, maliyet, koordinasyon, aktüeryal yapı, denetim gibi kıstaslar göz önünde bulundurularak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Tezimizin hazırlanmasında kaynak taraması ve mevzuat hükümlerinin tetkiki ile karşılaştırma yöntemi izlenmiş olup herhangi bir alan araştırması yapılmamıştır. Sosyal güvenlik reformu öncesinde hizmetlere ulaşmadaki zorluklar, hizmet kalitesinin şahıslar arasında farklılaşması, aktüeryal dengedeki sıkıntılar, kurumlar arasındaki işbirliğindeki yetersizlikler, kayıtdışı istihdamdaki yükseklik gibi sorunlar tezimizin hazırlanması ve mevcut durum dahilinde karşılaştırmalı değerlendirmelerde bulunulmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmam süresince benden yardımlarını, desteğini, sabrını ve bilgisini esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Mahmut AKPINAR'a, teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

[ÇELEĞEN Ömer]. [Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomi Politikası ve Toprak Sistemi], [Yüksek Lisans], Ankara, [2014].

Osmanlı Devleti tarih sahnesine çıkmış en büyük devletlerden biridir. Devlet sahip olduğu geniş coğrafyada uzun süre barışı, huzuru ve refahı korumayı başarmıştır. Hükmettiği topraklardaki düzeni sağlamak için, toplum dinamiklerine uygun yönetsel stratejiler ve yöntemler geliştirmiştir. Bunların içerisinde en önemli yere sahip olan tımar sistemidir. Devlet bu sistemi çok iyi kullanmıştır. Gereksiz harcama yapmadan güçlü bir orduya sahip olmuş, hem de geniş coğrafyasında bu sistem sayesinde merkezinin gücünü tüm topraklara yaymış ve hissettirmiştir.

Osmanlı toplum yapısı dinamikleri içinde, toprak rejimi ve buna bağlı uygulamaları, ahilik ve lonca teşkilatı ve vakıf kurumu gibi çok önemli hususiyetleri barındırmıştır. Toprak rejimi, toprağa bağlı feodalitenin gelişmesini engellerken, ahi ve lonca teşkilatları da esnaf ve sanatkârlığa bağlı bir sömürü sisteminin gelişmesini önlemiştir. Osmanlı toplum yapısında yer alan bu kurumlar, ekonomik bir olgunun çok ötesinde, toplumsal ve sosyoekonomik fonksiyonlara haizdir.

Bu bilgiler ışığında, çalışmamızın ikinci bölümünde Osmanlı toprak sistemine giden yolda Osmanlı öncesi mevcut durum ve sistemler incelenmiştir. Üçüncü bölümde Osmanlı'nın göçebe hayattan yerleşik bir hayata geçerken yaşadığı süreç ele alınmış Osmanlı toprak sistemi ve özelde "Tımar Sistemi" detaylarıyla incelenerek toprak sisteminin iktisadi hayata kattıkları incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde tımar sisteminin bozulması ele alınmış ve sonuç bölümünde çalışmanın çıkarılan sonuçlar vurgulanmak istenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, Toprak Sistemi, Sosyal Yapı, Tımar,

ABSTRACT

[ÇELEĞEN Ömer]. [Ekonomic Policy and Land System of Ottoman Empire], [Msc.], Ankara, [2014].

Ottoman Empire was one of the greatest empires in the history. The Empire managed to protect peace and harmony for many years on the large land. Empire developed management strategies and methods proper to social dynamics on the land in order to secure harmony. Manorial system has the most important place among all. Empire used this system so well. Empire had a powerfull army without unnecessary expenses and spreaded and made feel the central force to all lands on the large land thanks to this system.

Empire had many important applications like land regime and regarding procedures, ahi order, guild organization and trust institution among social structural dynamics. While land regime preventing land feodality to improve, ahi order and guild organization prevented the exploitation to develop. These applications among Ottoman social structure had social economic functions far Beyond an ordinary economic fact.

In consideration of these informations, in the second part of the study, on the way of Ottoman Land System, existing situation and Systems were anlyzed before Ottoman. In the third part, Ottoman'd period from nomad life to stationary life was discussed, Ottoman land system and particularly “Manorial System” were analyzed in detail and what land system added to the financial life was tried to understand. In the fourth part of the study breakdown of the manorial system was discussed and finally inferred conclusions were emphasised.

Key words: Ottoman Empire, Lans System, Social Structure, Manorial

İÇİNDEKİLER

ONAY	i
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL BİLGİLER

1.1. Osmanlı Öncesi Roma, Bizans ve Avrupa'daki Toprak Sisteminin Yapısı ..6	
1.2. Osmanlı Öncesi Avrupa'da Derebeylik ve Geleneksel Tarım.....9	
1.3. Osmanlı Toprak Sistemi	13
1.4. Osmanlı'da Miri Arazinin Teşekkül Etmesi	16

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI'NIN GÖÇEBE HAYATTAN YERLEŞİK HAYATA GEÇMESİNDE TİMAR SİSTEMİNİN ROLÜ

2.1. Osmanlı'nın Göçebe Hayattan Yerleşik Hayata Geçmesinde Tımar Sisteminin Rolü	22
2.2. Tımar Sistemi ve Geleneksel Toplum Yapıları	24
2.2.1. Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Esasları ve Temel Parametreleri	24
2.2.2. Tımar Sisteminin Menşei	29
2.2.3. Tımar Sisteminin Tarihi Gelişimi	37
2.2.4. Tımar Sisteminde Sipahi	43
2.2.5. Tımar Sisteminde Reaya	47

2.2.6. Tımar Sisteminde Sipahi ve Reaya İlişkisi	49
2.2.7. Tımar Sisteminde Sipahi ve Devlet İlişkisi	53
2.3. Patrimonyal Devlet Anlayışı	55
2.4. Osmanlı'daki Yönetici Sınıflar ve Yönetici Sınıfların İrsi Oluşu	57
2.5. Yönetim ve Diğer Etki Grupları	61
2.6. Osmanlı'da Köy ve Tarım	62
2.7. Osmanlı Toprak Sistemi Kurulduğu Dönemde Toprak Sistemine Getirmiş Olduğu Yenilikler	67
2.7.1. Osmanlı'nın Bir Köylü İmparatorluk Olup Olmaması	67
2.7.2. Osmanlı Sisteminin Statik Olması ve Sınıflı Bir Yapının Ortaya Çıkmaması	68
2.7.3. Osmanlı Yönetici Sınıfı ve Köylü İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Karşılaştırılması	72
2.8. Osmanlı'da Yönetilenlerden Alınan Vergiler	73
2.9. Max Weber'ci İktisat Anlayışı ile Osmanlı İktisat Anlayışının Karşılaştırılması	78
2.10. Tımar Sisteminin Balkanlardaki Hıristiyanların Müslümanlaşmasında Oynadığı Yol ve Hıristiyan Sipahilerin Ortaya Çıkışı	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TIMAR SİSTEMİNİN BOZULMASI VE KALDIRILMA SÜRECİ

3.1. Tımarın Sisteminin Bozulma Nedenleri	86
3.2. Tımar Sisteminin Kaldırılması ve Sonrasında Yapılan Düzenlemeler	91
3.3. Tımar Sisteminin Kaldırılması ve İltizam Sistemine Geçilmesi	99
3.4. İltizam Sisteminin Ekonomik Yapıya Etkileri	100
3.4.1. Arazi Kanunnamesi	100
3.4.2. 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi'nin Yayınlanması ile Getirilen Yenilikler	102
SONUÇ	107
KAYNAKÇA	111

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
M.Ö.	: Milattan Önce
y.y.	: Yüzyıl
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, var olduğu zaman dilimi içinde, kendine has uygulamaları ile farklı bir ses, farklı bir oluşum meydana getirmiştir. Geniş bir coğrafyaya, üstelik büyük bir kısmı Balkanlar vasıtasıyla Avrupa'da, bir kısmı Anadolu üzerinden Asya'da, bir kısmı Mısır basta olmak üzere Kuzey Afrika'da yer alan, geniş bir coğrafyaya hükmeden büyük bir imparatorluktur.

Bu noktada Osmanlı toprak sistemi ve iktisadi hayatını ele almadan önce Osmanlı öncesi yaşamış kimi medeniyetlerin toprak ve iktisadi politikaları üzerinde durulması önem taşımaktadır. Tabii olarak Osmanlı kurulduğu ve yaşadığı coğrafya bakımından Roma ve Bizans'ın kimi gelenek ve uygulamalarını almış bunları geliştirmiş ve çağına uygun yeni toprak ve iktisat sistemleri ortaya çıkarmıştır. İmparatorluğun iktisadi görüşünün asıl temellerini ise Selçuklu sisteminin oluşturduğu varsayılabilir. Doğal olarak çalışmamızın ikinci bölümünde Roma, Bizans ve Avrupa'daki toprak sistemlerini ele almamızın ana sebebi de bu görüştür. Burada amacımız Roma, Bizans ve Avrupa'da uygulanan iktisat ve toprak sistemleri ile Osmanlı iktisat ve toprak sistemini karşılaştırmaya çalışmaktır. Bu karşılaştırmadan çıkarabileceğimiz ana sonuç ise; Osmanlı kendinden önceki iktisadi ve toprak sistemlerinin iyi işleyen yönlerini kullanırken işlemeyen yönlerini ya hiç kullanmamış ya da çağına uygun ve işleyen bir model haline getirebilmiştir.

Bir devletin iktisadi yapısının devletin tüm kurumlarını doğrudan etkilediği gerçektir. Osmanlı'ya bu açıdan bakılacak olursa, devletin en temel gelir kaynaklarından biri tarımdır. Devlet elde ettiği zirai kazancı çağın şartlarında askeri giderlere harcamak zorundadır. Çünkü klasik dönemde devlet yükseliştedir, toprakları giderek büyümektedir. Bu durum devlette büyük bir güvenlik ihtiyacı doğurmakta ve bunun devamı olarak sürekli sahip olunması gereken güçlü bir orduya gereksinim olmaktadır. Artan topraklar ve bununla birlikte büyüyen ordu, asker-tarım arasındaki ilişkinin Osmanlı'da ne derece önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Devlet bu ilişki ve tımar sistemi sayesinde doğabilecek olan güvenlik sorununu çözmüştür. Ancak araştırmamızın ikinci

bölümünde inceleneceği gibi, Osmanlı fethettiği her toprakta tımar sistemini uygulamamıştır. Devlet kamusal yararın düşük olabileceği bölgelerde sistemi inşa etmemiştir. Karsımıza çıkan tablo Osmanlı'nın ne denli seçici ve akıllı politikalar yürüttüğünün göstergesidir. Devlet tımar sistemini fayda sağlayabileceği topraklarda uygulamış, seçici davranmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde bu görüş doğrultusunda tımar sistemini detaylarıyla incelenme gereği duymamızın ne denli önem arzettiği ortadadır. Ekonomisi tarıma dayalı olan Osmanlı kurduğu tımar sistemi ile hem halkın iktisadi hayatının devamını sağlarken, bu faaliyeti aynı zamanda orduyu besleyecek bir yönteme dönüştürmeyi başaramıştır. Ordu fethettiği toprakların zenginlikleriyle iktisadi hayatı hareketlendirirken, halkta yaptığı tarımsal faaliyetle Osmanlı ordusunun arkasındaki asıl gücü teşkil etmiştir. Aynı zamanda barış zamanlarında askerlerin bir bölümünün iktisadi hayata katılımını yine tımar sistemi ile sağlamıştır.

Osmanlı toprak rejimi, arazi ile ilgili hüküm ve kararların yanında, altı asırdan daha uzun bir zaman dilimi içinde yer alan ve Balkanlardan İran Körfezi'ne ve oradan da Kuzey Afrika'ya uzanan büyük bölgesinde hüküm süren bir devletin, yaşam biçimini ve ordu sistemini ortaya koyan bir sistemler bütünüdür. Bunun yanında Osmanlı devleti sosyo-ekonomik kurumları olarak ahilik ve lonca teşkilatı ile vakıf kurumu da, aynı devletin sosyal ve ticari alanda sahip olduğu hemen hemen tüm donanım ve uygulamaların toplandığı bir başka yapıyı temsil eder.

Toprak sistemi, Osmanlı Devleti'nin özellikle kuruluş döneminde sosyal, ekonomik ve askeri gelişmeler açısından önemli rol oynamıştır. Bu sistem ile birlikte, devlete ayrı bir dinamizm gelmektedir. Bu nedenle, Osmanlı'da toprak apayrı bir yere sahiptir. Kısacası Osmanlı iktisadi sisteminin ana unsuru olan toprak, tımar sistemi ile etkin verimli ve ekonomik hayata yön veren en önemli ve vazgeçilmez öge olarak kullanılmaya çalışılmıştır.

Bir toplumun, devlet statürüne gelebilmesi için gerekli olan bazı faktörler vardır. Toprak bir anlamda ülke bu faktörlerin en başında gelir.

Kısacası, ülkü olabilmek için ancak belli bir toprak bütünlüğüne sahip olmak gerekmektedir. İslam da göklerdeki ve yerdeki her şeyin mülkü Allah'ındır. Bu inanç mülkiyet hakkının kutsal ve ihlal edilemezliği sonucunu doğurmuştur. Türk geleneğinde ise toprağın mülkiyeti hükümdarın olmak durumundadır.

Toprak, İslâm öncesi Türklerinde, bireylerin ve toplumun olması üzerine iki bölüme ayrılmaktadır. Türk devletlerinin, göçebe ya da yerleşik de olsalar toprak hassasiyetleri oldukları bilinmektedir. Özellikle, hayvanlarına otlamaları, göçebe toplumlarına açısından toprak önemlidir. Eski Türklere bakıldığında otlaklar, bireylerden ziyade kabilelerin ya da cemaatlerin mülkiyet alanı içerisinde bulunmaktaydı. Yedi su havalisinde bulunan Kazak-Kırgızların topraklarında, cemaat ve özel mülkiyet olarak ikiye ayrılan mülkiyette, var olan arazilerin, kabilelerin olmayan boşta kalan arazilerin paylaşılması ile oluşmuştur. Hususi mülkiyet sahipleri öldüğü zaman araziler miras yoluyla kendi oğullarına kalmaktaydı. Şayet miras kalacak kimse yoksa başka bir deyişle varisi yoksa bu topraklar kabileye kalmaktaydı. Cemaat ya da kabile içerisinde bir çift evlenince, kabile veya cemaat kendi idaresinde olan arazilerden yeni çifte hisse verilir.

Selçukluların, askerî anlamda, hanedanın başlıca dayanağı olan Türk olanları yabancı alanlara yerleştirmek, kendilerine toprak ve gerektiğinde askerî bir kuvvet olarak yararlandırmak düşüncesinden oluşmuştur. Bu anlamda göçebeler toprağa bağlanmaktadır. Bu sistemin önemi ve yararı özellikle Bizans'ta tutulan yeni alanlarda açık bir biçimde görünmektedir. Harplerde ve fetihlerde esir edilen ya da imha edilen, yerlerinde bırakılan yerli halktan kalmış Anadolu'nun toprakları, Selçuklu Devleti'nin yönetimindeki gibi ikna sistemi vesilesiyle yavaş yavaş Türkleşmiştir.

Osmanlılara bakıldığında, tımar sistemi dikkati çeker. Osmanlı devletinde mevcut topraklar üzerinde köle emeği istihdam etmek veya söz konusu topraklarda feodal temayülleri destekleyerek bir toprak organizasyonu kurmak yerine topraklarını miri olarak değerlendirmiş ve bu toprakları bir veya birkaç köyden oluşan bölgelere ayırmış ve çıplak mülkiyeti kendinde kalmak ve gerekli görevleri yerine getirmek koşulu ile bir sipahiye tevcih etmiştir. Bu

sipahi ise verimlilik durumuna göre 50-150 dönüm arasında pay ederek bir çift öküz ile işlenebilecek olacak olan bu araziyi denetimin merkez adına kendinde olmak üzere çifti ailelerine kiraya vermiştir

Tımar sisteminin sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden birbirlerinden farklı olan toplumlara uygulanması mahalli niteliklere adapteliği ve bununla birlikte, sistemdeki tımar çeşitlerinin de sayısının artmasına sebep olmuştur. Osmanlı devletinin büyümesinde başta gelen etkenlerden biri tımar usulü. Osman Gazi, zamanında başlamış ve o tarihlerde evlada geçmiştir. Tımar 16. yüzyılın ortalarına kadar gayet düzenli bir şekilde yönetilmiştir.

Tımar sistemi, Osmanlı Devleti'nden önceki dönemlere aittir. Bununla beraber kökenlerinin izleri Anadolu'nun siyasi oluşumları içinde kaybolmaktadır.. Selçukluların askeri iktâ tesis etmelerinin sebebi, devletin başlıca dayanak unsuru olan Türk toplumuna mensup kitleleri yabancı sahalarda yerleştirmek onlara toprak vermek ve askeri bir kuvvetin varlığından istifade etmektir. Bu topluluğu memleketin muhtelif yerlerine yerleştirmek ve aşiret hayatından kurtarmak için askeri iktâlara lüzum görülmüştür.¹ Bu suretle yavaş yavaş toprağa yerleşen göçebeler, devlete askeri bir güç kaynağı olmuşlardır. Bizans'tan fethedilen Anadolu toprakları, Selçukluların izlediği iktâ sayesinde kısa sürede Türkleştirilmiştir. Selçukluların bu sistemi Eyyubiler, Harzemşahlar, Anadolu Selçuklularında da geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Anadolu Selçuklularından sonra da Osmanlı Devleti'nde bu sistem isim değiştirmek suretiyle geniş bir alanda uygulama alanı bulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun temel dayanaklarından birini oluşturan Tımar Sistemi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan iç ve dış gelişmeler sonucunda, temel işlevlerinden birini oluşturan askeri işlevini büyük ölçüde kaybetmiş bulunuyordu. Klasik askeri işlevini büyük ölçüde yitirmesine rağmen, 19. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli askeri hizmetler ve görevler karşılığı, tımar tasarruf edenler varlıklarını sürdürmeye devam ettiler.

¹ Mehmet Zeki Pakalın (1993). *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 50-57 İstanbul, s, 498-503.

Osmanlının hakimiyeti altındaki toprakların tımar sistemi kullanılarak sağladığı faydaları, vergi usulüne, etkileri, ordu düzenine ve Osmanlı Devletinin gelişimine katkıları olarak anlatılmıştır.

Osmanlı Devletinin uyguladığı sistem devletin ve ekonominin gelişimini sağlarken daha sonradan ihmal edilmeye başlanan uygulamalar, hem tımar sisteminin hem ekonominin bozulmasına neden olmuştur.

Çalışmamızın ana eksenini oluşturan Osmanlı toprak sistemi ya da özgün ismi ile “Tımar Sistemi” konusunu detaylarıyla incelememizin amacı yukarıda da detaylarıyla açıklamaya çalıştığımız gibi Osmanlı iktisat politikasının temelini toprağa ve o toprağın etkin kullanımına dönük olarak tımar sisteminin kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Burada altını çizerek vurgulamamız gereken ana fikir şudur ki; Osmanlı ekonomisinin kötüye gidişiyile beraber imparatorluğun çöküş döneminin başlaması ve toprak sisteminin bozulmasının aynı dönemlere denk geliyor olması Osmanlı iktisadi hayatının içinde toprak sisteminin ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmamızda esas olarak anlatılmak istenen fikri de bu konu teşkil etmektedir.

Şunu söyleyebiliriz ki Osmanlı iktisadi sisteminin bozulmasının tek nedeni tımar sisteminin iyi işlemeşine bağlamak doğru olmamaktadır. Dolayısıyla tezimizin konusu dışına çıkmamak için Osmanlı iktisadi dünyasına etki eden diğer unsurlara değinme gereği duyulmamış, toprak ve toprak sistemi ekseninde olaylar incelenmeye çalışılmıştır. Bu durum doğal olarak, Osmanlı iktisat sistemini daha geniş bir perspektiften inceleme olanaklarını sınırlı tutmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL BİLGİLER

1.1. Osmanlı Öncesi Roma, Bizans ve Avrupa'daki Toprak Sisteminin Yapısı

Roma İmparatorluğu'nda toprak üzerindeki mülkiyetin kaynağı, “manu capere” denilen fetih hakkı ve fethedilmiş arazinin şahıslar arasında paylaşılması uygulamasıdır. Fethedilen ülkelerdeki ahalinin bütün malları, artık onların hiçbir hakkı kalmamak üzere, askerler arasında paylaştırılmış, ancak arazi devletin malı kabul edilmiştir. Zamanla Roma genişledikçe, fethedilen arazi belirli bir bedel karşılığında şahıslara verilmiş veya savaşa katılan askerlere bedelsiz olarak verilmiştir. Bu iki kısım arazi “ager privatus” sayılmıştır. Yani bu araziler, bir anlamda Osmanlı Devleti mirî arazi rejiminin mülk arazisinin karşılığıdır. Buna karşılık mer'alar ve diğer ekilmemiş arazi devletin malı “ager publicus” olarak kalmış ve buralarda her vatandaş bir bedel karşılığında hayvanlarını otlatmıştır. Aynı şekilde ziraat yapmak şartıyla vatandaşlar bu arazide tasarruf ederler ve bu vatandaşların tasarruf hakları mirasçılara intikal eder. Roma İmparatorluğu'nun eyaletlerdeki arazisinin durumuna gelince; fethedilen arazilerin bir kısmı, “genel olarak 1/3'ü” devlet için alıkonulmuştur.²

Bu arazinin mülkiyeti devlette kalmış, kullanım hakkı Roma vatandaşları arasında paylaştırılmıştır. Kendilerine arazi verilenler bu araziye ekip-biçmek ve işlemek hakkına sahiptir. Bunlar gerçek anlamda malik olmamakla beraber, durumları bir malikin durumu kadar sağlamdır. Devletin vergi aldığı bu arazi mutasarrıfları, M.Ö. 111 tarihinde bir toprak kanunu ile arazinin tam maliki haline gelmişlerdir.³

² Ziya Umur (1965), *Roma Hukuku Tarihine Giriş*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, s.38.

³ Umur, a.g.e., s.39.

Bir başka ifade ile söylemek gerekirse Roma'da toprağın bir kısmı askerlerin kendilerinin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için verilmiştir. Bu uygulamada dikkat çeken husus, Romalı askerlerin bu toprakları ekip biçmek zorunda olmadıkları, ancak bu işleri kölelere (pleplere) ve kolonlara (özgür çiftçi=coloni) islettirdikleridir. Roma'da, kolon, soydan gelme çiftçi statüsünde olan kesimin adıdır. Kolonun toprağa bağlılığı, hem bir hak hem de bir zorunluluktur. Esasen, Roma İmparatorluğu toprak rejimiyle Osmanlı toprak rejimi arasındaki en önemli farklılık bu noktada söz konusudur.

Bizans İmparatorluğu, toprak sisteminde de Osmanlı tımar sistemine benzer özelliklere rastlandığı bir gerçektir. Köprülü (1931)'nün Osmanlı tımar ve vergi sisteminin köklerini Selçuklular ve İlhanlılar'da olduğuna dair ortaya koyduğu görüşlerin yanında, söz konusu sistemin, Bizans uygulamalarından da etkilendiğini ortaya koyan görüşler mevcuttur.

Nişancı (2002)'ya göre, Osmanlı Devleti Bizans'ın etkisinde kalmıştır. Nişancı (2002), bunun göstergesi olarak araziye bağlı birçok kelime ve terimin kaynağının Bizans kaynaklı olmasını ifade eder. Örnek olarak da Tapu Resm-i'nin, Rumca "Tapos" kelimesinden, Resm-i Çift (çift vergisi)'in "zevgarion" kelimesinden geldiğini ifade etmektedir.

Bizanslılarda, topraklar, birincisi gelir temin etmeye mahsus sivil halkın elinde bulunan topraklar; diğeri de ülkenin korunmasına hizmet eden askerî topraklar olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Devlet birinci grup topraklarda tasarruf hakkının en çok vergi geliri getirir bir tarzda tanzim edilmesine dikkat eder. Askerî "militaire" topraklar, vergiden muaf olduğu gibi, ferağ (bölünmesi) ve haczi (el konması) de mümkün değildir. Bilindiği gibi Bizans İmparatorluğunda mecburi askerlik ve düzenli bir ordu mevcut değildir. Devlet, askerliği cazip bir hale getirmek, halkı askerliğe teşvik etmek için; askerlere bir takım menfaatler sağlamak düşüncesiyle toprak vermek zorunluluğunu hissetmiştir. Bu zorunluluk sonucu, Bizans fiefleri doğmuştur.⁴

⁴ Umur, a.g.e., s.40

“Fief, Yunanca pronoia'nın karşılığıdır ve Bizans toprak sisteminde, askerlere mülkiyeti devlete kalmak üzere verilen ve devletin istediği zaman geri alabildiği topraklara verilen addır. Pronoya, Yunanca “bakma, dikkat” anlamına gelmektedir ki tımar kelimesinin de anlamı aynıdır.”⁵

Bizans'ta, askerî yani “militaire” topraklar, askere fief olarak verilmiştir. Bizans'ın askeri örgütünün ve toprak sisteminin temelini, bu fief kurumunda aramak gerekir. Fief olarak verilen toprakların belirli bir kıymeti vardır. Hizmet sözleşmesini ihlal edenlerden toprak geri alınır. Bir deftere kaydedilerek kayıt altına alınan fieflerin, daha sonra devlet tarafından sebepsiz olarak geri alınma hakkı yoktur. Fiefler, sahiplerinin mirasçılarına intikal eder. Tımarla benzeyen bu tarafları olmasına rağmen, fiefler zamanla toprak aristokrasisini doğurmuştur. Oysa, tımar da böyle bir durum yoktur.

Bizanslılar, yabancı ırklardan olanlara da fief vermişlerdir. Tımar sistemiyle bir baksa farklılık da budur.

Bizans fiefleriyle Osmanlı tımarları arasında, tımar kıymetlerinin belirli olması ve tımar sahibinin sorumluluklarını yerine getirmemesi halinde, tımarının elinden alınması ve fieflerin haklı bir gerekçe olmadan geri alınmaması gibi konularda benzerlikler vardır.

Avrupa'da ise toprağı işleyenler asıl senyöre bağlıdır. Grap feodalitesinde görülen insandan insana bağlılık, Osmanlı Devleti'nde, devletten topluma bağlılık şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu bağlılığı sağlayan unsurlar, devlet otoritesi, örf ve adet, din vs. gibi hususlardır. Osmanlı dirlik sistemi ile Grap feodalitesi arasındaki en mühim farklardan biri de şudur: Sipahinin reaya üzerinde bir yargı hakkı yoktur. Hem sipahi hem de reaya, imparatorluğun yargı yetkisine bağlıdır. Tımarlar ise sadece askeri bakımdan bir hiyerarşi olup, idari ve kazai bakımdan Osmanlı Devleti'nde, toprağı dayanan bir asalet sınıfı ortaya çıkmamıştır. Halbuki Grap feodalitesinde senyörün serfler üzerinde yargı

⁵ Colin Imber, (2002) *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev. S. Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.62.

yetkisi olduğu gibi, para bastırmak, ordu beslemek, memur tayin ve azletmek gibi siyasi ve idari yetkileri vardır.⁶

1.2. Osmanlı Öncesi Avrupa’da Derebeylik ve Geleneksel Tarım

Bu derebeyler, ilk başta kendi adamlarını alıkoymak, onları teçhiz edip doyurmakla işe başlamıştır. Fransa’da IX. yüzyılın sonundan itibaren bağılı bulunduğu yere ailesiyle birlikte yerleşip, karnını doyurması ve teçhizatını tedarik edebilmesi için gerekli şeyleri sağlamak üzere rençperlere meskûn bir toprak vererek bu külfeti kendi üzerinden atmıştır.

“Geleneksel tarımlarda ekonominin esas üretim aracı bir çift öküz ile çekilen sabandır. Saban traktörün uygulanmasından önce, hayvan kuvvetin en etkili birimde kullanım teknolojisini göstermektedir. Eski Mezopotamya uygarlıklardan beri kuru ziraat ile buğday, arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında bir çift öküzle çekilen saban, en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın öbür bölgelerine ayrılmıştır. Sobanın odun veya demirden olması yapım dinamiği ve başka özellikler tabii zamanla önemli değişiklikler getirmiştir. Ancak öküzlerin güçlerinin yerini makinelerin gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde esas bir değişiklik görülmemiştir. Çift öküz geleneksel vergileme öküz sayına göre yapılmakta idi. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır fakat zaruretle düşer ve hükümet anlayış göstererek vergi affına giderdi.”⁷

Genel köylü ekonomisi teorisyenleri mesela marjinalist ekol aile emeğini esas alır, fakat geleneksel tarımın traktörü saydığımız öküz gücünü hesaba katmaz.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi hiç kuşkusuz evlenmiş ve çoluk çocuk sahibi olmuyor erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Bu

⁶ Halil Cin, (1978) *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 295, Araştırma ve İnceleme Eserleri: 3, Yenigün Matbaası, Ankara, 1978, s.113.

⁷ İnalçık, **a.g.e.**, s.245-246.

rejimde köylü aile ünitesi esas itibari ile koca, kadın ve çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur.⁸

Görüldüğü gibi o zamanın şartlarından bu durum gayet ileri bir adımdı. Dünyanın premoderndi. Ailenin bütün üyeleri üretime katılmakta ve kolektif bir iş gücü ve iş verimliliği meydana getirilmişti.

Bu “patriarchal” ve patribineal” bir üretim tarzıdır. Koca endeksli bir ekonomi vardır. Evlenmek ve aile sahibi olmak bu ekonomide olmazsa olmaz bir şarttır. Koca işletmenin yöneticisi ve örgütleyicisidir. Kas gücüne dayalı bir üretim vardır ve tabii bu kaslar en çok erkeklerde olmaktadır. Erkek ekonomik örgüte hakimdir. Devlet vergi mükellef olarak onu tanır. Bundan toplumumuzda bugün bile hiç olmazsa kır sektöründe patriarchal aile tipinin neden hakim aile tipi olduğunu anlıyoruz.⁹

Günümüzde toprak köylü ailesinin mülkü olarak tarım ekonomisinin en önemli elmanı ise de Osmanlı rejiminde “miri” adı ile tamamıyla başka bir statü taşıyordu. Bu rejim, devlete tüm köylü sınıfları ile tarım ekonomisinin, düzenleme ve kontrol yetkisi vermektedir.

Osmanlı ekonomisinin temel yapısını tarımsal ekonomi oluşturmuştur. Bu ekonominin temel noktası tımar sistemidir. Tımar sisteminde devletin sınırlı bir müdahalesi vardır. Bu müdahale, sistemin tıkanmasını önlemeye yönelik olarak ortaya çıkan bir müdahaledir. Temel amaç, üretimin daha fazla ve yaşam standardının daha yüksek olmasıdır. Bu müdahale, öz itibariyle, devlet mülkiyeti altındaki toprakları işleten ve çalıştıran köylülerin, sipahiler tarafından gözetiminden ibarettir. Devlet ayrıca önceden tespit edilmiş uygun büyüklükteki toprakların parçalanmaması noktasında da müdahil olmuştur¹⁰

Osmanlı kanunnamelerinde, tarlaların bağ ve bahçe haline getirilemeyeceğine dair kesin madde bulunmaktadır. Tarlaların devamlı

⁸ İnalçık, a.g.e., s.246.

⁹ İnalçık, a.g.e., s.246.

¹⁰ Tabakoğlu A (1999). Osmanlı İctimaî Yapısının Ana Hatları, Osmanlı 4 Toplum. Yeni Türkiye Yayınları, 17-23, Ankara 189

işletilmesi, kanunlarla garanti altına alınmıştır. Aile emek üretimi devlet daima kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan bir işletme ünitesi oluşturur.¹¹

Osmanlı imparatorluğunda toprağın olduğu kadar köylü emeğinin de devlet kontrolü altında olduğu gerçeğini unutmamak lazımdır. Osmanlı da toprak sistemi köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibarettir. Patribineal irsiyet yani babadan oğla intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konulmuştur. Bizans ve Osmanlı imparatorlukların de reaya yana çiftçi aileler ve toprak birimi, daima titizlikle büyüklere karşı korunmaya çalışılmıştır. İmparatorluk bürokrasisinin esas görevlerinden biri bu rejimi korumaktadır. Bu yüzden Osmanlı'da nişancı ve defterdarlar ön plana çıkmış tapu tahrirleri küçük müdahaleye izin verilmemiştir. 19.yy'da ortaya çıkan ayanlık rejimi Osmanlı için defacto bir durumudur. Devlet istemeyerek ayanların varlığını ve büyük çiftlik sahiplerini ortaya çıkışını kabullenmek zorunda kalmıştır bu durum Osmanlı'da tarımın köyün ve köylülüğün ve kol gücüne dayalı üretimin statikleşmesine yol açmıştır. Rejimin eklemeleri esnekliğini kaybetmiş ve kireç bağlamıştır. Osmanlı 15.yy'a göre devrim sayılabilecek uygulamaları ile çağ atlamışken, çağını okuyamamış ve kendi enkazını altında kalmıştır.

Osmanlı'da bahçe ziraatına hiçbir zaman izin verilmemiştir. Miri arazi sadece hububat ziraatı olarak yapılan tarlalarda kullanılmaktadır. Bağlar ve bahçeler bunların dışında kalmakla birlikte, devlet darlık ve kıtlık yaşamamak için hububat ihracatını yasaklamıştır. Önce kendi ihtiyaçlarını karşılamayı düşünmüştür. Bu durum üretici bir zihniyetin oluşmasını engellemiştir. Osmanlı tarımda kapitalizmi uygulayamamıştır. Cumhuriyet döneminde de toprak ekonominin omurgası devam etmiştir. Avrupa'da kapitalist üretim tazi ortaya çıkmış, toprak üretim aracı olmaktan uzaklaşmıştır. Toprağın yerini sermaye almış ve toplumsal topraktan koparak piyasada bir meta haline geçmiştir. 1750'ye geldiğinde İngiltere'nin büyük bir bölümünde artık toprak sahibi bir

¹¹ İnalçık, a.g.e., s.247.

köylülükten söz edilebileceği kuşkulu geçimlilik düzeyde tarımsal faaliyetten söz edilemeyeceği ise kesindir.¹²

Feodalitenin yaygın olduğu Avrupa, belki de feodal Doğu'dan ve özellikle dönemin Çin ve Hindistan'ından daha yoksuldu, daha az yaratıcıydı ve büyük ordulara sahip değildi. Ancak artık sistemin tümü göçebelikten kurtulmuştu. Artık Avrupa çeşitli hakları bulunan sorumluluk ve dolayısıyla yetki sahibi olan yani kendi kendinin efendisi soyluların, din adamlarının, tüccarlarının ve köylülerinin oluşturdukları yerleşik topluluklar Avrupa'sı haline gelmişti.

Bu durumun da kendine göre birtakım avantajları olmuştur. Her bölgenin bu şekilde özgür bir bitki gibi büyüme olanağı bulmasıyla birlikte, bu yerler güçlü bir kişilik olarak bilinçli birimler halinde ve ülkesiyle bağımsızlığını savunmaya hazır bir hale gelmiştir. Aslında Avrupa köylüsü açısından bakıldığında örneğin, Avrupa'nın X. yüzyıldan ve ya daha erken bir zamandaki ekonomik uyanışı sırasında daha iyi bir durum göze çarpmaktadır. Bu dönemde tarımsal üretim, Almanya'dan Polonya'ya kadar olan ve üçlü ekim yönteminin uygulandığı Kuzeyin yeni ülkelerinde olduğu kadar, ikili ekimin kural olarak kaldığı güney bölgelerinde de olmak üzere her yerde artmaktadır.

Bu üretim artışı daha önce de bahsettiğimiz gibi nüfus artışına ve kentlerin büyümelerine bağlıdır. Kentlerin büyümesi esaslı bir koşul olmuştur, ama kentler de tarımsal gelişmeden yararlanmışlardır.¹³

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Avrupa'nın büyük toprak sahipleri, merkezi otoriteye karşı birer direnme odağı haline gelirken, Rusya da dâhil Doğu'da merkezi otorite bunlara kendine bağlı birer hükümet uzantısı gözüyle bakmayı devam ettirmiştir. Bu kısmi özgürlük ve kendi kendine özgürlük ve kendi kendine yönetim, Avrupa'ya dünya üstünlüğünü sağlayacak olan Rönesans'ın doğmasında da etkili olmuştur.

¹² Altan, a.g.e., s.53.

¹³ Pınar Ülgen (2010) Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış, *Mukaddime*, Sayı 1 ss.1-17

1.3. Osmanlı Toprak Sistemi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce var olan Anadolu Selçuklularındaki gibi, topraklarını çeşitli bölümlere ayırdığı bilinmektedir. Osmanlı Devletine, toprak yönetiminde sadece Anadolu Selçukluları'ndan değil bütün İslam Devletleri'nden de faydalanmıştır. Toprağın taksimatı İslami kaidelere uygun olarak yapılmıştır. Devlet idaresinde bulunan toprağın kullanılması da bu sistemde ayrı bir yer tutmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemiyle birlikte, devletin sosyal, ekonomik ve askerî gelişmesinde önemli olan toprak sisteminin gelişmesiyle ilgili müesseseler, devlete bir dinamizm vermiştir. Bu nedenle tarih sahnesine girmesi ve çıkmasına kadar toprak, devletin var oluşunda önemli bir rol oynamıştır.

“Bir toplumun, devlet statüsüne erişebilmesi için, bazı özellikleri taşıması şarttır. Toprak bu özelliklerin başında gelmekle birlikte, bağımsız olan her devletin, salahiyet ve hakları, mutlak surette, belirli ölçütlerle tayin ve tespit edilmiş olan coğrafi toprak parçaları olarak tanımlanan ülke terimi ancak belirli bir toprağa sahip olmakla mümkündür. İslam da yer ve göklerdeki her şeyin mülkü Allah'ındır inancıyla bu mülkiyet hakkının ihlal ve kutsal edilemezliği neticesini doğurmuştur. Türk geleneğindeyse toprakların mülkiyeti hükümdarın olması gerekmektedir.”¹⁴

Osmanlılarda toprak “mülk arazi” ve “miri arazi” olmak üzere ikiye ayrılırdı. Hatta başlangıçta sadece mülk arazi vardı ve miri arazi Osmanlı merkezîyetçiliğinin doğuşunu ve güçlenmesini sağlayan mekanizmalardan biri olarak kuruluştan kısa süre sonra, fakat kesinlikle saptanamayan bir tarihte ortaya çıktı.

¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, (2006) *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, s.90-94.

Osmanlılarda mülk arazi, haraç ödeyen Hıristiyanlara ait olan “haraç arazilerle”, öşür ödeyen ve Müslümanlara ait “öşür araziler” olmak üzere ikiye ayrılıyordu.¹⁵

“Toprak sınıflandırırken kişi mülkiyetinde olan topraklar, devletin denetiminde olan topraklar ve vakıflara ait olan topraklar olmak üzere bölümlere ayırabileceği gibi, devlete ödenmek zorunda olan vergilerin çeşitlerine ve devlete yapılan hizmetlere göre de bölümlere ayırabilmektedir.”¹⁶

Osmanlı Devleti toprak hukuku sahasında da İslam hukukunu tatbik etmiştir.¹⁷

Dirlik veya tımar askeri erkânın askerlik hizmetlerine, her zaman harbe hazır olmalarına, sefer zamanları getirdikleri malzeme, araç – gereç, yiyeceklere mukabil verilen bir maaş yerine geçmektedir.¹⁸

Osmanlı’da toprak beş bölüm olarak kanunnamelerde yerini almıştır:

Arazi-i Memlûke: Mülk topraklardır. Bu topraklar tasarruf haklarının tümüyle sahiplerinin olduğu topraklardır. Diğer tüm eşya ve mallar gibi miras bırakılıp, satılabilirler, hibe edilip, rehin bırakabilirler ya da vakfedebilirlerdi. Arazi-i memlûke toprakları dört kısmı ayrılır:

a) “Köyler ve kasabaların içlerinde ya da kenarlarında kısmen iskan bölgesi sayılabilecek yarım dönüm büyüklüğünde bulunan alanlar,

b) Aslen arazi-i emiriyeden iken sonradan arazi-i memlûkeye dahil olan yerler,

c) Arazi-i öşriye,

d) Arazi-i haraciyye.”¹⁹

¹⁵ Taner Timur, (1989), *Osmanlı Çalışmaları: İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Birinci Basım, V Yayınları, Ankara, s.25.

¹⁶ Bülbül, a.g.e., s.175.

¹⁷ Cin, a.g.e., s.11.

¹⁸ Mustafa Oflaz, (2002) “Osmanlı Dirlik Sistemi”, *Türkler*, C. 10, s. 695

¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, (2012), *Türkiye'nin Derin Kökleri: Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, s.54.

Arazi-i Mevküfe: Vakıf arazilerdir. Bu tür topraklar mülk olup olmamasına göre iki kısım altında toplanmıştır. Bunlardan mülk arazi, maliki tarafından belirli bir gayeye tahsis edildiği takdirde “Sahih Vakıf” ismini alır. İkinci olarak da miri araziden bir kısmının veya tasarruf hakkının tümünün vakıf haline getirilmesi halinde ise “Tahsisat kabilinden vakıf” şeklinde bir kısım ortaya çıkar. Bu gibi toprakların vergi gelirini, ilmi ve sosyal müesseselere tahsis edilmektedir. Vakıf reaya arazisi hangi vakfa bağlanmış ise, öşür ve resmini mütevellisine verir vakıfnameşi gerekli yerlere sarfederdi.²⁰

Arazi-i Metruke: Terk edilmiş topraklardır. Miri arazi içinde mütalaa edilmektedir. Bir mülkiyet veya tasarruf hakkına konu edilemez, sadece ammenin yararına sunulabilir.

Arazi-i Mevat: Hiç işe yaramayan arazilerdir. Bu da miri topraklar içerisinde girmektedir. Kimsenin tasarrufunda olmayan topraklar olarak tarif edilebilir. Bir yerin mevat arazi, Araza-i mevat; sayılıp sayılmaması, oranın ihya edilip edilmeyeceği ile ilgilidir.

“Arazi-i Emiriyye: Bu toprakların mülkiyeti tamamen devlete aittir. Bu topraklar vergilerinin büyüklüklerine ve hizmetlere göre çeşitli parçalara bölünmüştür. Bu tarz topraklar, üzerinde yaşayan kişilere ait değildir. Bu topraklar üzerinde insanlar bir kiracı gibi yaşamaktadırlar. Topraklar fethedilmelerinin ardından boş bırakılmamak şartı ile yani ekilmek gerekçesiyle eski sahiplerine bırakılmış ve yaptıkları ziraatlar karşılığı vergilerini, hazine yerine, o yerlerin geliri hizmet karşılığında kime bağlanmış ise ona verilmiştir. Toprak sahipleri öldükleri sonra toprakları ekip biçmek gerekçesiyle çocuklarına bırakılmıştır. Genel olarak Rumeli toprakları da miri topraklardan sayılmıştır.”²¹

Miri arazi ise, fethedilen toprakların, cebeli adı altında süvariler beslemek ve gerektiğinde askerleriyle beraber savaşa katılmak üzere savaşçılar arasında bölünmesinden doğmuştur. Bu arazi, dağıtılan toprakların, para birimi

²⁰ Halaçoğlu, a.g.e., s.55.

²¹ Halaçoğlu, a.g.e., s.55-56.

olan akçe üzerinden hesap edilen vergi geliri büyüklüğüne göre has, zeamet ve tımar olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Bunlardan en büyük kısmı “tımar”lardan oluştuğu için sistemin bütününe “tımar sistemi” denilmiştir. Osmanlılar, tımarların feodal mülkiyete dönüşmemesi için önlemler almışlar, köyleri bölmüşler ve tımarları bütün olarak değil, birbirinden ayrı “hisse”ler şeklinde dağıtmışlardır.²²

“İslam hukukuna göre arazi üç bölüme ayrılmaktadır.

1. Arz-ı öşri veya arazi-i öşriyye,
2. Arz-ı haracı veya arazi-i haraciyye,
3. Arzı tez’if veya arz-ı emiriyye yani miriyyedir.

Toprağın nitelikim toprak sahipleri bu ayrıma bağlı olarak üçe ayrılmıştır. Birincileri Müslim, ikincileri zimmî, üçüncüler tagallübi, yani fetih ile ele geçirilerek idare edilen toprakların sahipleridir.”²³

İmparatorluğun kurulmasından sonra fethedilen toprakların çıplak mülkiyeti devlete maledilerek, istifadesi, tapı adı verilen bir bedel mukabili fertlere tefviz edilmiştir. Bu topraklar miri (tere domaniale) adını alıyordu. Bununla beraber, fethedilen topraklar bazı eyaletlerde (Hicaz, Basra vilayetleri) Müslim halkın; Sakız, Midilli ve Kıbrıs adalarında olduğu gibi gayrimüslim ahalinin mutlak mülkü olarak muhafaza edilmiştir. Bazı eyaletlerde ise, toprak askerler arasında mülk olarak paylaştırılmıştır. Bu son iki topraklar, mülktür.²⁴

1.4. Osmanlı’da Miri Arazinin Teşekkül Etmesi

Osmanlı Devleti’nde; devletin kendisine ait olan topraklara "mirî arazi" denilmektedir. Açıklaması eklerde yer alan Arazi Kanunu'nun 3. maddesi, mirî araziye şu şekilde tanımlamaktadır: "Rakabesi (çıplak, kuru mülkiyeti) devlet hazinesine (beytülmal) ait olarak ihale ve dağıtımını Osmanlı Devleti tarafından

²² Ömer Lütfü Barkan, (1970) “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, C: 12/1, İstanbul, s.286-287.

²³ Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.78.

²⁴ Cin, a.g.e., s.12.

süredürülen tarla, çayır, yayla, kışla, kuru ve benzeri yerlerdir ki, eskiden malı başkasına bırakma ve mahlûlât olarak arsa sahibi kabul edilen tımar ve zeamet sahiplerinin ve bir aralık mültezim ve vergi tahsildarlarının izin ve dağıtımını ile tasarruf olunurken, bunların yürürlükten kaldırılmasıyla şimdi Osmanlı Devleti tarafından bu konuyla görevlendirilen zâtın izin ve dağıtımını ile tasarruf olup mutasarrıfları ellerine yüce tuğralı tapu senetleri verilir.²⁵

Bu şekilde, Kanun, 3. Maddesinde mirî araziye hem tarif etmiş, hem de onun tabi olduğu hukukî rejimi belirtmiştir. Yukarıda belirtilen tanımda ortaya konan hususlar şunlardır;

- 1-) Mirî arazi, rakabesi (çıplak mülkiyet) devlete ait olan arazidir.
 - a) Rakabe, bir şeyin kuru mülkiyetidir.
 - b) Kiracı, menfaat mâliki olarak kabul edilmiştir.
 - c) Mirî arazi mutasarrıfı mâlik olarak kabul edilmiştir.

I. Murat devrinde, Beylerbeyi Timurtaş Paşa, askeri teşkilatın ilk temellerini atmış olan Alaaddin Paşa'dan sonra tımar ve zeametleri tanzim etmiştir. I. Mehmet (Çelebi) ve Fatih Sultan Mehmet zamanlarında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Zamanla sipahi ile padişah ve sipahi ile reaya arasındaki ilişkileri tanzim etmek için birçok önemli ferman ile Fatih Sultan Mehmet'in meşhur kanunnamesi çıkarılmıştır. Aynı şekilde arazi davalarının görülmesi için dinî arazi hukuku doğarken, diğer taraftan temelini tımar sisteminde bulan ve Kanuni devrinin meşhur Şeyhü'l-İslam'ı Ebussuud Efendi tarafından tedvin edilen (kitap haline getirilen) örfî hukuk ortaya çıkmıştır. Ebussuud Efendi ilk defa araziye ait kuralları bir külliyat halinde toplamıştır. "Maruzat-ı Ebussuud" adını alan bu külliyat, fetvaların bir araya toplanmasından ibarettir

²⁵ Halil Cin (1985). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması* 2. Baskı. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, ss. 45-68

Miri arazi Osmanlı döneminde birden ortaya çıkmamıştır. Osmanlı bu arazi sistemini kendinden önceki imparatorluklardan miras almıştır. Bizans, Selçuklu ve İran modelleri esas alınmıştır, bu sistem imparatorluğun teşekkülünde rol oynayan tarihi, iktisadi ve içtimai şartlar dolayısıyla ve kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Miri arazi rejimi Osmanlılara has bir toprak rejimi olmayıp birçok İslam ve Türk İslam devletlerinde mevcut olduğu gibi Bizans'la ve Roma'da da vardır. Osmanlı Devleti ve Anadolu Selçuklu Devletinin toprakları üzerinde kurulduğu zaman halkın büyük bir kısmı kendisine ait olmayan topraklar üzerinde irsi ve daimi kiracılık ilişkisi içinde çalışıyordu. Anadolu ve Balkanlarda meydana gelen birçok siyasi olumsuzluklar, feodal rejime benzer bir toprak nizamının ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Osmanlı devleti zamanla yavaş yavaş genişledi ve Anadolu'da bulunan beylikleri ortadan kaldırdı. Bizans topraklarını zaptetti. Bu şekilde devlet ortadan kaldırdığı beyliklerin topraklarının sahibi vaziyetine girdi; yalnız toprağın tasarruf şekline dokunulmadı.²⁶

“Miri arazi yirmi beş kısma ayrılmıştır. Bunlardan birisi havass-ı hümayün'dur. Bu topraklar padişaha gelir olarak ayrılmışlardır. İltizam ve mukataa yani toprağın idaresini kendi adına birinin üzerine verme suretiyle idare olunmaktadır. İkincisi, derecelerine göre gelirleri vezirlere, sancakbeyileri ve Beylerbeyileri gibi, büyük devlet memurlarının olan has ismi verilen topraklardı. Üçüncüsü, padişahların kızlarına ve ailelerine ait topraklardır. Paşamalık olarak isimlendirilmektedir. Dördüncüsü, devlet adamlarına hizmetlerinden dolayı mülk olarak verilen topraklardır. Bunlara da malikâne ismi verilmiştir. Bir bölüm topraklarsa fetih sırasında bazı kumandanlara hizmetlerinden dolayı verilmiştir ve öldüklerinde çocuklarına ve akrabalarına intikal eden yurtluk ve ocaklık mekânlardır. Ayrıca müselleme, yaya, Yörük, Çingene müselleme gibi bazı geri hizmet erbabıyla, akıncıların çeribaşı ve akıncı beyleri olan toycalara da miri toprak tahsis edilirdi. Bunlardan başka

²⁶ Cin, a.g.e., s.74.

saray hizmetinde ve yolların emniyeti için derbendlerde bulunanlara da bir bölüm toprak verilmiştir.²⁷

Devlete bütün köylüleri ve tarım ekonomisini düzenleme yetkisi veren Miri toprak rejimi, sadece hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazilerdir. Bağlar ve bahçeler bunların içerisinde değildir, bunun sebebi de büyük sınıfların geçimi, ordunun ve şehirlerin iâşesi, hububat ekimine, başlıca buğday ve arpa ekimine dayanmaktadır. Açılık ve darlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelmektedir.²⁸

Miri arazi, ancak Osmanlı tebaasından olan hakiki şahıslara tefviz edilmektedir. Yabancı tebaadan olan şahıslar Türkiye’de gayrimenkul iktisap edemezlerdi. Ancak Osmanlı Devleti’nin Paris barışı ile Avrupa konserine kabul edilmesinden sora, yabancıların Türkiye’de gayrimenkul inkişapları konusunda uzun müzakereler yapıldı ve padişah bu konuda bir kanun çıkarmayı vaaddetti.²⁹

Miri arazi rejimi, sosyal, ekonomik, tarihi ve askeri sebeplerin doğurduğu bir toprak rejimidir. Bu rejim uzun müddet Osmanlı Devleti’nin kuvvet unsurlarından biri olmuş, tarımsal üretim artmış, toprağı olan köylü refah içinde yaşamış, toprak ağalarına ve beylere kul olmamıştır. Toprağın kuru mülkiyetini devlete mal eden Osmanlı düşüncesi, toplumcu bir yaklaşımla toprak insan ilişkilerini düzenlemiş ve toplum-kişi menfaat dengesini kurmaya çalışmıştır. Ana üretim vasıtası olan toprağın devamlı ve verimli olarak işletilmesi, çiftçinin toprak sahibi olması ve bu toprakların parçalanarak, belli ellerde toplanması ve bir toprak feodalitesi teşekkülünün önlenmesi arzusu, bu toplumcu yaklaşımın ürünüdür. Bu toplumcu toprak düzeni aynı zamanda, milli karakterlidir. Tamamen Türk düşüncesinin mahsulüdür. Ancak her müessesede

²⁷ Yusuf Halaçoğılu, (1991), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa 127 Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.81.

²⁸ Halil İnalçık, (2009) *Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 19. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şefik Matbaası, İstanbul, 2009, s.246-247.

²⁹ Cin, a.g.e., s.128.

olduğu gibi, miri toprak rejimi de tekamülünün zirvesine çıktıktan sonra bozulmaya başlamıştır. XVI. asrın ikinci yarısında başlayan bozulmanın önu alınamamış, zaman zaman başvurulmuş ıslahat tedbirleri yetersiz kalmıştır. Miri toprak düzeninin bozulmasıyla Osmanlı Devleti'nin kuvvet grafiği arasında karşılıklı bir münasebet vardır. Miri toprak rejimi bozuldukça, iç meseleler çoğalmış, devlet zayıflamış, otorite buhranı baş göstermiş, iktisadi ve sosyal anarşi başlamış; devlet zayıflayıp askeri ve siyasi yenilgiler birbirini takip edince, toprak rejimi bozulmuştur.³⁰

Osmanlı hukukunda mirî arazinin oluşması şu şekillerde gerçekleşmektedir;

I-Fethedilen arazinin galiplere dağıtılmayarak devlete mal edilmesi

Fethedilen arazi, ya gayrimüslim (müslüman olmayan) ahaliye bırakılır, yahut galipler arasında dağıtılır veya devlet başkanı tarafından hazineye alıkonur. Fethedilen arazide bu şekilde tasarruf etmek meşru kabul edilmiştir.

II- Fetih sırasında ne şekilde alındığı ve verildiği belli olmayan arazi

Arazi tipinin herhangi bir şekilde tespit edilememesi, bu tür toprakların öşri (üzerinde tarım yapılan ve yani kullanılan müslüman olup, oradan elde ettiği ürünün onda birini, bazen beşte birini devlete vergi olarak ödemekle yükümlü bulunulan arazi) yahut haracî (üzerinde tarım yapılan ve kullanılan gayrimüslim olup oradan elde ettiği ürünün onda birini, bazen beşte birini ve ayrıca o çift akçesini devlete vergi olarak ödemekle yükümlü bulunulan arazi) olup olmadığının bilinmemesi durumuyla ortaya çıkan arazilerde bu durum söz konusudur.

III- Mülk araziden olan toprağın sahibinin mirasçı bırakmadan ölmesi

Ölen kimsenin vasiyet bırakmaması halinde, toprağın hazineye intikal etmesi durumudur. Bu durumda olan mülk topraklarının çeşitleri arasında şu farklar vardır: Öşri ve haracî topraklar, devlete intikal etmek suretiyle mirî arazi vasfını kazanır.

³⁰ Cin, a.g.e., s.544-545.

IV- Sahibi bilinmeyen ve kime ait bulunduğu tespit edilemeyen mülk araziye, zaman aşımı sonucu devletçe el konması

Arazinin sahibinin bilinmemesi ya da nadiren de olsa tespit edilememiş olması durumunda uygulanır ve o arazi devlete ait olur.

V- Rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olmak üzere ihya edilen arazi

Ölü arazi, ihya edilerek ziraata elverişli hale getirilebilir. İhya (büyük ölçüde geliştirme, imar etme, mamur kılma) dediğimiz bu fiil sonucunda elde edilen tarım arazisi, mirî arazi olur.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'NIN GÖÇEBE HAYATTAN YERLEŞİK HAYATA GEÇMESİNDE TIMAR SİSTEMİNİN ROLÜ

2.1. Osmanlı'nın Göçebe Hayattan Yerleşik Hayata Geçmesinde Tımar Sisteminin Rolü

“Çağdaş uygarlık ve modern devlet birbirine zor görünseler de birbirlerine çok yakın anlamlar taşırlar ve iki ayrı toplum türlerinin karşılımları oluşmuştur. Bir toplum, göçebe olmayan yerleşik hayatları temsil eden itaat ve inanç toplumdur. Bu toplumlarda merkezi otorite mevcuttur ve inanç sistemleri çok güçlüdür. Bütün uygarlık ürünlerine karşın belirli bir süreden sonra durağanlaştığı dikkat çeker. İkinci toplum ise, göçebe olan uygarlığın temsili irade toplumdur. Bu tür toplumlarda kişisel çaba önemlidir. Devamlı yer değiştirdikleri için her an saldırıya karşı temkinli olan toplum dikkatli ve örgütlüdür. Göçebe toplumların kendilerini güvende hissedebilecekleri herhangi bir binası, kale veya saray gibi ya da koruyucu akarsuyu veya denizi bulunmamaktadır. Bunun dışında bu toplumlarda liderler halkını zorbalık yapmazlar aksine örnek olurlar. Genellikle seçim yoluyla işbaşına gelmekle birlikte söylediklerine itaat edilir, saygı duyulur. Kısaca, göçebeler yerleşik insanlara göre daha sağlam ve iradeli bireyler olmak durumundadırlar.”³¹

"Beş Deniz Havzası" tabirine benzer bir terminolojiyle ilk kez, Prof. Dr. Oral Sander'in *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme* başlıklı kitabında karşılaşmıştık. Prof. Sander, Osmanlı coğrafyasını anlatırken, Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi, Hazar Denizi ve Karadeniz'le çevrili alanın en güzel biçimde "Beş Deniz Yaylası" olarak tanımlanabileceğini yazmıştı. Benzer bir mantıktan hareketle, "Beş Deniz Havzası" tabirinin, Türkiye'nin yakın çevresini ifade etmek için mükemmel bir anlam taşıdığını fark ettik. Öyle ya, derslerimizde sıklıkla söylediğimiz gibi,

³¹ Oral Sander, (2012) *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, 7. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, s.17.

Türkiye ne tek başına bir Avrupa ülkesiydi; nede sıradan bir Akdeniz ülkesi olarak algılanabilirdi. Aynı anda Avrupalı, Balkanlı, Karadenizli, Ortadoğulu, Kafkasyalı olan kaç ülke var ki? Türkiye, dünyada çok az ülkeye nasip olan ya da - bardağın yarısını boş görenlerden- seniz - çok az ülkenin başına gelebilecek şekilde birbirlerinden ekonomik, sosyal, siyasal, dinsel, kültürel, etnik vb. açılardan olağanüstü farklılıklar gösteren bölgelerle / alt-bölgelerle çevrelenmişti.³²

1000-1500 yılları arasında farklı step göçbelerinin batıya doğru gidişleri, Beş Deniz Bölgesi'nin yerleşik olan toplumlarında etkili olmuştur. Ayrıca uzun süreli olarak değişikliklere de sebep olmuştur. Dolayısıyla, bu bölgelerin kültürel ve siyasal dengeleri de altüst olmuştur. O dönemlerde önce İndo-Avrupalılar, sonra Türkler ve Moğollar batıya göç etmişlerdir. Bu göç edenlerin arasındaki Türkler bu bölgede diğerlerine göre daha kalıcı olmuşlardır.

Göç hareketlerinin geçiş yerlerinde olması sebebi ile tarih içinde yüzlerce işgale ve fethetme tanıklık eden fakat birçok işgalcinin bölgelerin kültürleri içerisinde eridiği bu bölgede Türklerin uzun süreli var olması ve kendilerini yitirmemelerini açıklamak zordur. Türkler, savaşçıl niteliklerini, örneğin Moğollar ile de paylaştıklarından bu durum tam olarak bir açıklama getirmemektedir. Bu sebeple, Türklere bölgelerde etkinlik sağlayan farklı önemli özelliklerini ortaya çıkartmak gerekmektedir.³³

Osmanlılar göçbeydiler. Oysa bir imparatorluk göçebe olarak belki zapt edilebilirdi fakat yönetilemezdi. Yönetim için yerleşik bir düzenle, idame için düzenli vergi alınabilecek bir toplum ve sivil memurlar gerekmektedir. Gereken hemen yapıldı. Osmanlılar, giderek göçebelikle bağlarını koparmışlardır ve yerleşim amaçları haline gelmiştir. Bu sebeple göçbeliği tebaa sınıfına

³² Mustafa Aydın Çağrı Erhan (2006) *Beş Deniz Havzasında Türkiye Siyasal Kitapevi* Ankara s. 65

³³ Sander, a.g.e., s.18.

geçirmek için vergiler konulmuştur. Bununla birlikte ardı ardına vilayet kanunları çıkarıldı.³⁴

2.2. Tımar Sistemi ve Geleneksel Toplum Yapıları

2.2.1. Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Esasları ve Temel Parametreleri

Bugünkü anlamı ile bir iktisat politikasından, muhtevası, hedefleri ve devlet organizasyonunda münhasıran bu işle görevli organların varlığı bakımından Klasik Osmanlı sisteminde bahsetmek kolay olmamaktadır. “Devlet, birçok iktisadi fonksiyonlar görmekte ve bu faaliyet esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte idi. Ancak bu fonksiyon ve hedefler, hiçbir zaman sırf iktisadi bir mahiyet göstermez, ekseriya siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşüncelerle iç içe, birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu.” Buna açık bir örnek, iktisadi mahiyette kararları alan veya uygulayan organların bürokrasi içindeki fonksiyonları itibari ile tamamen iktisat dışı alanlarda görevli olan organlar olmaktadır. “Kazasker, Kadı, Defterdar, Darphane Nazırı, Gümrük Emini, Divan Beylikçisi, İlh gibi görevlilerin başka fonksiyonları arasına serpiştirilmiş olan iktisadi kararlar, bir tür yan ürün niteliğinde idi.”³⁵

Fazlaca altı çizilmişse de, Osmanlı'nın Bizans'tan devraldığı “toprak mülkiyet” biçiminin oluşturduğu iki ayrı sosyal kategori vardı: Bunlardan biri “bağımsız köylüler”, diğeri de “Saray Bürokrasisi” idi.

Kölelikten, serdikten uzak olarak kurulan ve korunan “bağımsız köylü” statüsü ile onlardan vergi alarak varlığını sürdüren Saray ve bürokrasisi

³⁴ Erol Göka, (2011) *Türklerin Psikolojisi: Tarihin Ruhumuzda Bıraktığı İzler*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.86-87.

³⁵ Mehmet Genç (1989) “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 1, 1989, s.175.

Osmanlı'yı, daha sonra da bizim Osmanlı'dan aldığımız toplumsal mirası biçimlendirdi.³⁶

Bunu Çağlar Keyder şöyle anlatıyor: “Osmanlı İmparatorluğu’nu klasik kurumsal yapısı, az çok birbirine yakın büyüklükte toprakları elinde tutan ve merkezden atanan memurlara oransal vergi ödeyen bağımsız bir köylü kitlesinin varlığını öngörüyordu. Bu memurlar, ya vergiyi merkeze aktarırlar ya da bunun karşılığında merkeze çoğu zaman askeri, bazen de sivil nitelikte hizmetler verirlerdi. Bu memurların temel özelliği, statülerini miras yoluyla veya mahalli nüfuzlarına dayanarak değil, merkezi otorite tarafından tayin edilmiş olmaları dolayısıyla elde etmeleriydi. Aynı şekilde, ayrıcalıkları kolayca geri alınarak reaya statüsüne indirilebilirlerdi. Teorik olarak, 15. yüzyıldan sonra sadece hanedan ailesi varlığını borçlu olmayan bir statüye sahipti; bu statü Padişah’a güçlü kullanma servet bahşetme ve bu servetleri yok etme gücünü veriyordu. Böylesine mutlak bir iktidarın kullanılabilmesi için, çevrede güç odaklarının henüz doğarken boğulmasını sağlayacak etkin bir mekanizmanın gerektiği ortadadır. Müstakbel iktidar odakları ortadan kaldırılmaksızın klasik modelin sürekliliği sağlanamazdı; sarayın açısından, tebaların, fermanla yükseltilmedikleri sürece, kontrol edilebilir bir durumda tutulmaları zorunluydu.”³⁷

Yukarıdaki satırlar, Osmanlı toprak düzeninin “sermaye birikimini” nasıl önlediğini berrak bir biçimde gözler önüne seriyor. Saray, kendisine rakip olabilecek her türlü sermaye hareketini Osmanlı’da gayet bilinçli olarak yok ediyor. Öyle ki, sermaye birikimine dönük her kıpırdanma, bizzat Osmanlı toprak düzenini tehdit eder durumda.³⁸

“İktisadi fonksiyonların, bürokratik organizasyonda belirli bir organı olmadığı gibi, toplum içinde de, iktisadi olaylar, diğer sosyal ilişki ve kurumların denizinde erişmiş halde bulunur ve farklılaşmış belirgin bir nitelik

³⁶ Mehmet Altan (2001), *Köylüler Ne Zaman Manşet Olur*, 1. Basım, Zaman Kitap, İstanbul, 2001, s.114.

³⁷ Altan, a.g.e., s.114-115.

³⁸ Altan, a.g.e., s.115.

göstermezdi. Din, aile, ahlak, tarikat ve cemaat ilişkilerini karmaşıklığı içerisinde, sadece iktisadi ilişkileri ayıklamak güçtür. Bu durum, yalnız Osmanlı toplumuna özgü de değildir. İktisadi ilişkilerin, iktisadi olayların, diğer toplumsal ilişkilerin karmaşık dokusundan farklılaşarak bağımsız bir hüviyet kazanması ve o hüviyeti ile bilimin ve politikanın konusu haline gelmesi toplumlar için oldukça yeni bir olgudur.”³⁹

Osmanlı Devleti'nin temeli atılıp idari, askeri, adli sahalarda devlet teşkilatı yapılırken, mali teşkilat da kurulmuştur. Zamanla devletin diğer teşkilatları ile maliye teşkilatı da gelişmiştir.

Osmanlı maliyesi, miri hazine veya iç hazine, dış hazine ve Enderun hazinesi olarak üç kısımdır. Miri veya dış hazinenin vazife ve selhahiyeti umumi varidat toplamak ve icab eden masrafları yapmaktı. Diğer iki hazine padişaha ait hazinelerdir.⁴⁰

Klasik Osmanlı sisteminde, iktisadi olay, iktisadi fonksiyonlar ve bu fonksiyonları görmekle görevli uzmanlaşmış organlar henüz teşekkül etmemiş olmakla beraber, toplumun bir iktisadi hayatı mevcut idi ve devlet faaliyetlerinin, bu hayatı az veya çok etkileyen çeşitli yönleri vardı. Toplumun iktisadi hayatını etkilemiş olan bu devlet faaliyetlerinde, acaba uzun vade boyunca değişmeden kalmış, belirli unsurlar var mı idi? Yahut, klasik diye nitelenen Osmanlı hüviyetinin, iktisadi hayatı az veya çok etkilemesi mümkün belirli ilkelerini tespit etmemiz mümkün müdür? Eğer böyle ilkeler tespit edebilirsek, Osmanlı iktisat tarihinin değişen ve değişmeden kalan bölümleri arasında belirli işlikler kurmamız mümkün olabilir. Yine bu ilkeler sayesinde, iktisadi hayatla alakalı çeşitli ve bazen çelişkili olan kararların sebeplerini daha kolay anlayabileceğimiz gibi, gündelik hayatın türlü dağınıklığı içinde kaybolmadan, bütünü ile ekonominin nasıl bir seyir takip etmiş olduğunu görmemiz de mümkün olabilir. Bu ilkelerin bize sağlayacağı faydayı, onları

³⁹ Genç, a.g.e., s.176.

⁴⁰ Zekeriya Bülbül, (2009) *Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 3. Basım, Nobel Yayınları, Ankara, s.183.

mesela yerçekimi kanununa benzeterek daha kolay ifade edebiliriz. Yerçekimi kanununu bilmediğimiz müddetçe, havaya atılan her cismin kendine özgü biçimde değişik hızlarda düştüğünü, hatta bazı cisimlerin düşmelerini gerektiren herhangi bir etken bulunmadığını zanneder, düşme olayında belirli bir düzen olmadığını düşünürüz. Ama çekim kanununu keşfettikten sonra, bütün bu karmaşanın son bulduğunu görürüz; düzensiz zannettiğimiz düşme olayının çok kesin bir düzen içinde cereyan ettiğini anlarız.⁴¹

“Osmanlı Devletinin iktisadi yaşam ile ilgili kararlarda 1500-1800 seneleri arasında var olmakla birlikte, Osmanlı iktisadi dünya anlayışının temel faktörlerinde 3 ilke tespit edilmiştir. Bunlar iaşe (provizyon), gelenekçilik ve fiskalizmdir.”⁴²

“İaşe (provizyon), iktisadi olan ve iktisadi faaliyetlerden oluşan hizmet ve mallara 2 açıdan incelemek mümkündür. Hizmet ve malları pazarlarda satmak ayrıca kar etmek için üretim yapan ve satın alanlar bakımından iktisadi faaliyetlerin hedefi kar etmektir. Üreticiler ile alıcılar, ucuza mal edip, pahalıya satmak için iktisadi faaliyetlerde bulunurlar. Bununla birlikte, bütün hizmetleri ve malları kullanmak için satın alan ya da üretenler kısacası tüketiciler bakımından iktisadi faaliyetin amacı, hizmetlerin ve malların, tam tersi olarak kaliteli ve bol ama ucuz bulunmasını sağlamaktır.”⁴³

Osmanlı’da Tanzimat’a doğru hız kazanan sanayileşme genelde devlet tekelinde ve kent merkezli oluşturulmaya çalışılmıştır. Devlet tekelinde, kent merkezli ve esnaf örgütlerine bağlı olarak geliştirilmeye çalışılan sanayileşme anlayışına tepkiler gecikmemiştir. Etkiyi en aza indirmek amacıyla zaman zaman özel teşebbüs kırsal alanlarda sanayileşme faaliyetlerine başlamıştır. Bu yöntemle esnaf örgütleri ve devletin getirdiği yük en aza indirilmeye çalışılmıştır. Ancak tüm

⁴¹ Genç, a.g.e., s.176-177.

⁴² Genç, a.g.e., s.177.

⁴³ Genç, a.g.e., s.177.

bu çabalara rağmen kırsal bölgelerdeki sanayinin gelişimi için gerekli olan sermaye birikimi ve devlet desteği fazla olmadığından girişim de sınırlı kalmıştır.⁴⁴

Gelenekçilik; toplumun yaşaması, sosyal-siyasal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi amaçlarına hizmet etmekte olan iâşe ilkesi, kaynağını objektif şartlardan almakta idi. Kaynağını oluşturan o objektif şartlar ve hizmetinde olduğu amaçlar çok uzun süre boyunca değişmeden kaldığı için iâşe ilkesi, iktisadi yaşamı şekillendiren düzenlemelerin temeli olmaya yüzyıllar boyunca devam etmiş ve öylesine yerleşmiştir ki ikinci bir ilkenin de doğmasının başlıca amilleri arasında bulunmuştur. Gelenekçilik, iktisadi ve sosyal ilişkilerde oluşan dengelerle birlikte eğilimleri olabildiğince muhafaza etmek ve değişme eğilimlerini engellemek ve herhangi bir değişme meydana geldiği zaman, tekrar eski dengelere dönmek için değişmeyi ortadan kaldırma düşüncesinin hâkim olması şekilde tanımlanabilir.⁴⁵

İktisadi hayatın gündelik akışı içinde doğan sayısız ihtilafların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçilik ve onun muhtevasını oluşturan unsurlar demeti çok önemli bir başvuru sistemini oluşturmakla beraber, Osmanlı toplumunda değişimin hiç olmadığını söylemekte gerçeğe uygun değildir.⁴⁶

İktisadi kararları alınırken devletin, bir taraftan gelirlerini yükseltmek, öte yandan harcamalarını kısmak saikleri altında özellikle tavrını belirlemesi olarak özetlenen fiskalizm, Osmanlı iktisadi hayat görüşünü ve bu görüşle birlikte yönlendirilen iktisadi dünyanın farklı alanlarını şekillendirmekte diğer iki ilke ile bir arada ulunarak etkili rol oynamıştır.⁴⁷

⁴⁴ Sefer Şener (2007) Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt 9, Sayı: 3, ss.56-89

⁴⁵ Genç, a.g.e., s.180.

⁴⁶ Genç, a.g.e., s.182.

⁴⁷ Genç, a.g.e., s.183.

2.2.2. Tımar Sisteminin Menşei

Osmanlı Devleti'nde geçimlerine ve hizmetlerine ait masrafları, karşılamak için,⁴⁸ bir bölgeye ait gelirlerin belli hizmetler karşılığında askeri ve sivil erkâna terk ve tahsis işlemine tımar veya dirlik denir. Dirlik ve tımar her zaman birbirleriyle eşanlamli olarak kullanılmıştır. Sistemin genel ismi dirliktir. Tımar, sistemin adı olmasının yanı sıra dirlik çeşitlerinden üçüncüsünün adıdır. Dirlik veya tımar askeri erkânın askerlik hizmetlerine, her zaman harbe hazır olmalarına, sefer zamanları getirdikleri malzeme, araç-gereç, yiyeceklere mukabil verilen bir maaş yerine geçmektedir.⁴⁹

Bilindiği gibi, ATÜT, Karl Marks tarafından ortaya atılmıştır. Marks, XIX. yüzyılda, Hindistan'daki devletleri ve köy topluluklarını anlatan İngiliz dokümanlarına dayanarak bu kavramı ortaya koymuştur. Marks, doğu toplumlarının evrimi ile ilgilenmiş ve kapitalizme yol açan şartların batıda mevcut olduğu halde doğuda niçin bulunmadığını araştırmıştır.

ATÜT'e göre, birbirleriyle ilişkisi olmayan, kendi kendine yeterli köy topluluklarının, kamu yararına olan ve tek başına bir topluluğun gücünü aşan (örneğin sulama tesisleri, kanallar vb.) büyük çapta işlerin gerçekleştirilebilmesi için, işbirliği yapmaları gerekir.⁵⁰

ATÜT ve Avrupa feodalitesinde olduğu gibi kendisinin ve diğer aile üyelerinin geçimleri için gerekli olan miktarın üstünde kalan bütün ürün, tımar yöneticisi olan sipahiye veya devlete verilmeyip reayanın kendisinde bırakılmaktadır. ATÜT'te, köylü, kendi geçimi dışındaki bütün ürettiklerini devlete verirken, Osmanlı köylüsü sadece şer'î ve örfî hukuka göre tespit edilmiş olan vergileri ödemektedir Avcıoğlu (1968)'na göre; XV. ve XVI. yüzyıllar Türkiye'sinde, Türk köylerinin, ATÜT'e has olduğu söylenen

⁴⁸ Barkan, a.g.e, s.286.

⁴⁹ Mustafa Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, C.10, 2002, s.695.

⁵⁰ Marks K (1975) *Kapital* (Çev. Alaaddin Bilgi) c.1 Kitap III, Sol Yayınları, Ankara. s.81

durgunluğa mahkûm, içine kapalı, dışarı ile ilişkileri kesilmiş üniteler olarak kabulüne imkân yoktur⁵¹

Tımar terimi pehlevi dilinde elem, acı, ızdırap, şefkat, sadakat gibi anlamlar içerir. Büyük Selçukluların son Hükümdarı Sencer tarafından hazırlanan Farsça bir hükümde “tımar” terimi kullanılmış olup bu hükmü yayınlanmış editör bunu “verwaltung” (yönetim) terimiyle karşılaştırmıştır. Irak Selçukluları sultanı olan Gıyas ad-Dünya bin Muhammed bin Melikşah (1153-1159)’ın çağdaşı olan Harizm Sultanı II. Arslan (1156-1172) tarafından, Farsça yazılmış bir mektupta, “timardarande” terimi görülüp bu “Geschaftrager” (işgüder, maslahatgüzar) olarak çevrilmiştir.

Tımar terimi bize kadar ulaşabilen en eski tahrir defterlerinde ilkel olmanın yanı sıra kurumsal anlamıyla da karşımıza çıkar.⁵² Profesör Fuat Köprülü “Bizans’ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri” adlı yazısında tımar kelimesinin aslen Farsî bir kelime olduğunu ve XVI. asır Rum metinlerinde görülen “Timarion” kelimesinden gelmeyip bilakis bu Rumca kelimenin Osmanlılardan alınmış olduğunu söyler. Yani Rumlar tımar teriminden faydalanıp bunu kendi dillerine “timarion” olarak çevirmişlerdir. Acemce tarihi metinlerde “ihtimam, ihsan, inayet, bu maksatla verilen para, zahire, maaş veya iktâ” manalarında kullanılmaktadır.⁵³

Osmanlı Tımar sistemini inceleyen Marksist yazarlar, toprak düzeniyle ilgili konularda bir takım değerlendirmeler yapmışlardır. Bu değerlendirmelere göre bazıları tımar sistemini batı feodalitesine benzetirler. Marksist yazarlarca Osmanlı toplum düzeni Batı feodalitesinden farksız merkezi bir feodalite olarak kabul edilir. Derinlemesine incelendiğinde tımarın ve Avrupa feodalitesinin

⁵¹ Petrosyan YA (1974). *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*. (Çev. Beyhan M ve Hacıhasanoğlu A) Bilgi Yayınevi, 36s, Ankara.

⁵² Nicoara Beldiceanu, (1985) *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1985, s.11-12.

⁵³ M. Zeki Pakalın, (1983) “Tımar”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul, 1983, s.497.

köken başta olmak üzere ekonomik, hukuk, mülkiyet gibi yönlerden tamamıyla birbirine uzak olduğu görülür.⁵⁴

Bir eyalet veya sancağa ait vergi ve mukataa gelirleri muayyen büyüklükte kısımlara ayrılarak kişilerin rütbe ve istihkaklarına göre dağıtılır. Tımar sistemi içerisinde dirlikler üç ana grupta toplanır. Bunlar geliri yüksekten alçağa doğru sıralanmış olup has, zeamet, tımar adı altında toplanır.⁵⁵

Tımar sisteminde değinmemiz gereken noktalardan en önemlisi tahsisle ilgili konudur. Tahsise konu olan husus sıkça yanlış anlaşılabilir gelmiş ve yanlış yorumlanmıştır. Tahsis konusunun arazi parçaları olduğu söylenmiştir. Oysaki bir takım hizmetler mukabilinde kişilere terk ve tahsis edilen arazinin kendisi değil bu araziye ait olan gelirlerdir.

“Tımarla birlikte gelir toplamanın yanında veya daha çok devlet görevlilerine maaş karşılığı olarak düşünülerek uygulanmıştır. İktada kişiler, toprağın mülkiyetinden ziyade sadece gelirini toplama hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca topladıkları gelirlerin vergilerini ödemeleri de beklenmiştir. İktada sahipleri zamanla içerisinde vergilerini ödemeleri konusunda zorluklar yaşamışlardır. Bu sebeple 10. yüzyılda ikta tahsisleri vergisiz olarak yapılmaya başlanmıştır. İktayı tasarruf eden kimse sorumlu olduğu hizmetleri yerine getirmek şartıyla ve aynı kanuni çerçevede arazinin babadan oğula intikaline müsaade edilirdi. Türkiye Selçuklularında ve Büyük Selçuklu'nun enkazı üzerinde yükselişe geçen birçok devlette ikta sistemini benzer veya gelişmiş şekilde kullanmıştır.”⁵⁶

Osmanlı tımar sistemiyle ilgilenen, bilhassa batılı ilim adamları Osmanlı tımar sisteminin menşei konusunda farklı farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

⁵⁴ Halil Cin, (1985) *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985, s.65.

⁵⁵ Mehmet Ali Ünal, (1998) *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Kardelen Kitabevi Yayınları, Isparta, s.168.

⁵⁶ Erhan Afyoncu, (2010) *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul s.790.

Kimilerine göre sistem İran menşeli iken kimilerine göre de sistem Bizans menşelidir.⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin her müessesinde olduğu gibi toprak sisteminde de İslâmi ilkeler hâkim olmuştur.⁵⁸ Anadolu Selçuklu devletinin enkazı üzerinde onun bir devamı olarak teşekkül etmiş olan Osmanlı Devleti'nin, bu devletin ve onun vasıtasıyla da daha eski diğer Türk ve İslâm devletlerinin veya İran Moğollarının çok zengin olan teşkilat ve müesseselerinden geniş ölçüde faydalanmak imkânlarına sahip bulunduğu tarihi bir hakikattir.

Bilhassa vezir Nizamü'l-Mülk Büyük Selçuklu Devleti'nde yapmış olduğu idari ıslahattan sonra, devlette askeri hizmet karşılığı dağıtılmış olan askeri iktâlar, Anadolu Selçuklularına ve dolayısıyla Osmanlılara intikal etmiştir. Bu suretle meydana gelen dirliklerde dağıtılan araziyle bu arazi üzerinde yaşayan halkın sahibi yine hükümdardır. Dirlik sahibi halktan ancak belli miktarlarda vergi alabilmektedir. Görevini yerine getirmeyip yetkilerini kötüye kullanan dirlik sahibinin dirliği elinden alınmıştır. Dirlikler, bir hizmete mukabil, hükümdarın isteğine bağlı, belli bir müddet için verilip, vazifeyle birlikte olmak şartıyla babadan oğula intikal etmektedir. Benzeri bir tımar sistemine Anadolu Selçuklularında geniş ölçüde rastlanmaktadır. Yeni fethedilen yerleri iskân etmek hudut boylarını korumak amacıyla büyük bir ordunun kurulmasına ihtiyaç vardır. Selçuklu ordusunun bir kısmını I. Keykubad zamanında Osmanlı Devleti'nde tımarlı sipahi denilen iktâ askerleri oluşturmaktadır.⁵⁹

Anadolu'da bulunan iktâların önemli niteliği, kayd-ı hayat koşuluyla verilmelerinin yanında, tasarruf zamanlarının askeri yada diğer hizmetlerle kısıtlı olmasıdır. Anadolu'da bulunan iktâlar irsi olmamakla birlikte, devlet

⁵⁷ Oflaz, a.g.e., s.695.

⁵⁸ Mehmet Doğan, (1998) *Tarih ve Toplum Yapımızın Tarihi Oluşumu*, İz Yayınları, İstanbul, s.19.

⁵⁹ Barkan, a.g.e, s.815-816.

araziler üzerinde istediği haklara sahiptir. Burada iktâ ve tımar arasında büyük bir ilişkinin olduğu hususu kesinlik kazanmaktadır.⁶⁰

Tımar Osmanlı Devleti'nden önceki dönemlere ait bir kurum olmakla beraber kökenlerinin izleri Anadolu'nun siyasal oluşumları içinde kaybolmuştur.⁶¹ Selçukluların askeri iktâ tesis etmelerinin sebebi, devletin başlıca dayanak unsuru olan Türk toplumuna mensup kitleleri yabancı sahalarda yerleştirmek onlara toprak vermek ve askeri bir kuvvetin varlığından istifade etmektir. Bu topluluğu memleketin muhtelif yerlerine yerleştirmek ve aşiret hayatından kurtarmak için askeri iktâlara lüzum görülmüştür. Bu suretle yavaş yavaş toprağa yerleşen göçebeler, devlete askeri bir güç kaynağı olmuşlardır. Bizans'tan fethedilen Anadolu toprakları, Selçukluların izlediği iktâ sayesinde kısa sürede Türkleştirilmiştir. Selçukluların bu sistemi Eyyubiler, Harzemşahlar, Anadolu Selçuklularında da geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Anadolu Selçuklularından sonra da Osmanlı Devleti'nde bu sistem isim değiştirmek suretiyle geniş bir alanda uygulama alanı bulmuştur.⁶²

Osmanlı Devleti'ndeki tımar sisteminin menşeyini Bizans'a dayandıran Jean Deny ve Scala gibi düşünürler bu konu hakkında ciddi makaleler yazmışlardır. Her iki düşünürün düştüğü hatta Osmanlı tımarının kökenini Selçuklularda bilhassa Anadolu Selçuklularında aramamış olmalarıdır. Scala, Anadolu Selçuklu hükümdarlarından birinin bir tımar ihdas ettiği hakkında bir kayıt zikretmiş olmakla beraber, İran Moğollarının askeri tımarlar oluşturduklarını ve bunun Osmanlı tımar sistemine örnek olması ihtimalini öne sürmüştü; fakat elindeki malzeme yetersizliğinden olacak bu noktaları incelemeye girişmemiştir.

Deny ise, Anadolu Selçuklularında tımar sistemi hakkında eldeki küçük bir kaydı hatırlatıp, Osmanlı tımar sisteminin Anadolu'daki iktâ usulünden doğmayıp Sâsanilerden de alınamayacağını söylemiştir. Oysaki Osmanlı

⁶⁰ Fatma Acun, (2002) "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulamalar", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.900.

⁶¹ Beldiceanu, a.g.e. s.99,

⁶² Cin, a.g.e., s.56.

tımarlarını Bizans proyonalarının bir taklidi, hatta devam sayabilmek için, öncelikle Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında buna benzer bir müessese olmayıp doğrudan Osmanlı devrinde meydana çıktığını tespit etmek gerekmektedir.⁶³

Bizans'ın kökeni Roma'ya dayanan teşkilat ve müesseseleriyle çağdaşı bulunan Türk ve İslâm Devletlerinin birçok bakımdan etkilenmesi normaldir. Fakat diğer birçok müessesede olduğu gibi tımar sistemi hususunda Osmanlılar Anadolu Selçuklularındaki iktâ sistemini esas almışlardır. İktâ sistemi, Anadolu Selçuklularında geniş ölçüde uygulanmıştır. İran'da Gazan Han döneminde XIV. yüzyılın başlarında yapılan ıslahatla Selçuklu iktâları örnek alınıp İlhanlı iktâ sistemi yeniden teşkilatlandırılmıştır. Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasıyla kurulan Anadolu Beyliklerinde de aynı şekilde iktâ sistemi devam etmiştir. Bizans İmparatorluğu'nda Osmanlı tımarına benzer şekilde askeri vazifeye bağlı toprak tahsisleri bulunmaktadır. Bu sistem, imparatorluğun askeri teşkilatının esasını oluşturmaktadır. Pronoia ismini taşıyan bu sistemin Osmanlı tımarına benzediği bir hakikattir. Bizans Pronoia sisteminde de dirliğin toprakları ve o topraklarda yaşayan halk imparatorun malı sayılıp, mirasçılara geçemez, satılamaz, başkasına devir ve vakfedilemez.

Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti tesis edildikten sonra Bizans veya Sırp pronoilerinin birçoğu, tüm özellikleriyle aynen devir ve teslim alınmış ve uzun bir süre onlar üzerinde değişiklik yapılmamıştır. Bunun sebebi ise benzeri bir örneğin olmayışı değil, Osmanlı idaresinin her tarafta tatbik ettiği, fethedilen bölgelerde sosyal ve ekonomik istikrarı bozmamak prensibidir. Osmanlı tımarının Bizans'tan aynen alındığı hakkındaki görüşlerin hareket noktalarından biri Türklerin kültür ve teşkilat mirasından mahrum bir göçebe aşiret olarak ortaya çıktıkları şeklindeki iddialardır. Diğerisi ise Selçuklulardaki tımar sistemi hakkında kâfi derecede bilgiye sahip olunmasıdır.⁶⁴

⁶³ Fuat Köprülü, (2002) *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s.76-77.

⁶⁴ Ünal, a.g.e., s.163-164.

Osmanlı tımar teşkilatını Bizanslılardan almışlardır görüşünü savunanlara göre tımar sistemi, Bizans pronoyalarının bir taklididir. Bizanslılarda topraklar iki kısma ayrılırdı; birisi gelir temin etmeye mahsus sivil halkın elinde bulunan topraklar; diğeri ülkenin korunmasına hizmet eden askeri topraklardır. Devlet birinci grup topraklarda tasarruf hakkının en çok vergi getirir bir tarzda tanzimine dikkat eder. Askeri “militare” topraklar vergiden muaf olup, ferağ ve haczi mümkün değildir. Bizans’ta mecburi askerlik ve muntazam bir ordu mevcut değildir. Devlet askerliği cazip hale getirmek için, askerlere bir takım menfaatler, yani toprak vermek zorunluluğunu hissetmiştir. Bu mecburiyetin sonucu olarak Bizans fiefleri doğmuştur.

Askeri “militare” topraklar askere fief olarak verilmiştir. Fief olarak tevcih edilen toprakların belli bir kıymeti vardır. Hizmeti uygun şekilde yerine getiremeyenlerin fiefleri ellerinden alınmaktadır. Fiefler bir deftere kaydedilir. Devlet sebepsiz yere fiefleri geri almamaktadır. Bizanslar yabancı ırk olanlara fief dağıtmışlardır. Bizans fiefleriyle Osmanlı tımarları arasında, tımar kıymetlerinin belli olması ve tımar sahibinin yükümlülüklerini yerine getirememesi durumunda, tımarın elinden alınması gibi hususlarda benzerlik vardır. Fakat tarihi hakikatler karşısında, tımar kurumunu Osmanlıların Bizanslılardan almış olduklarını söylemeye imkân yoktur. Fuat Köprülü, Osmanlıların tımar sistemini Anadolu Selçuklularından almış olduklarını pek inandırıcı deliller sunarak göstermiş ve bunun Bizans’tan alındığı iddialarını çürütmüştür. Köprülü’ye göre tımar sistemi Selçuklulardan Anadolu Selçuklularına ve oradan da Osmanlı Devleti’ne intikal etmiştir.⁶⁵

Çağlar Keyder ve Taner Timur gibi araştırmacılar Osmanlı tımar sisteminin kökeninin Bizans pronoyasında aranmaması gerektiğini savunurlar. Ancak Türkler tımar sistemini Selçuklular zamanında Abbasi iktâ sisteminden evrimleştirip Anadolu Selçukluları aracılığıyla Anadolu’da uygulamaya başlamışlardır. Pronoia uygulaması tımar sisteminden ziyade Feodalizm

⁶⁵ Cin, age, s.55-56.

şartlarıyla benzerlik göstermektedir. Kronolojik olarak baktığımızda Pronoia sisteminin tımar sisteminden etkilenmiş olması akla daha yatkındır.

Osmanlı tımar sistemini pronoia sistemine yakınlaştıran özellikler var olmakla beraber genel hüküm niteliği taşımamaktadır. Osmanlı'da köylü hiçbir zaman statü olarak köleleşmemiş ve Bizans benzeri bir feodal senyörlük oluşmamıştır.⁶⁶

Osmanlı tımar sisteminin Bizans'tan gelmeyip iktâ sisteminin bir devamı olduğunun göstergelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- En eski İslam Devletlerindeki iktâ sistemi, Büyük Selçuklular zamanında esaslı bir gelişmeye uğramış ve Türk tımar sistemi vücuda getirilmiştir.

2- Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun mirasçısı olan çeşitli Türk Devletlerinde, Selçuklularda olduğu gibi irsi mahiyette askeri tımar sistemi devam etmiştir.

3- Anadolu Selçuklularında da bu sistem Büyük Selçuklulardaki aynı esaslar dâhilinde devam etmiş ve gelişmiştir. Özellikle hudutlarda bu teşkilatın büyük ehemmiyeti vardır.

4- Osmanlı Devleti diğer Anadolu Beylikleri gibi Selçukluların birçok müessesini devam ettirmiştir ki bunlardan biri de tımar sistemidir.

5- Osmanlı tımar sisteminin Bizans'tan alındığına en büyük delil olarak gösterilen “donanma hizmetine mahsus tımarların mevcudiyeti” meselesi Anadolu Selçuklularında mevcut olduğu gibi, ikinci bir delil olarak gösterilen “tımarların kıymetçe belli olması” prensibi de Anadolu Selçuklularında mevcuttur.

6- Osmanlı tımar sisteminin daha XIV. Asırda mevcudiyetini görmekteyiz ki Selçuklu ananesinin Osmanlılarda tabii bir şekilde devam ettiğine delildir.

⁶⁶ Ümit Aktaş, (1998) *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Bakış Yayınları, İstanbul, s.69-70.

7- “Tımar, zeamet, hâss, iktâ, sipahi” gibi sisteme ait tabirlerden büyük bir kısmının Osmanlılardan evvelki Türk ve İslam devletlerinde mevcudiyeti de Bizans tesiri iddiasını çürütmek için delildir.

Osmanlı tımar sisteminin menşei hakkında yapılan araştırmalar çok sınırlı ve yetersizdir. Bu incelemenin sonucu olarak Osmanlı tımar sistemi ne İstanbul’un fethinden önce ne de sonra Bizans’tan alınmış olmayıp sistemin Anadolu Selçuklularından kaldığını kesinlikle söyleyebiliriz.⁶⁷

Tımar kelimesi Osmanlı Devleti’ne gelinceye kadar mana itibariyle uzun bir tekâmül evresi geçirmiş ve o devirde belli bir terim olarak takarrür etmiştir. Osmanlı tımar sisteminde kullanılan “dirlik” ve “sipahi” tabirlerinden; dirlik, “maaş, zindegani” gibi Arap ve Acem tabirlerinin Türkçe tercümesidir. Sipahi tabiri İran’da daha Selçuklulardan evvel mevcuttur.⁶⁸

Osmanlılarda kullanılan zeamet tabiri daha önce Memluklar ve Anadolu Selçuklularında kullanılan reis ve baş anlamına gelen “zaim” tabirinden gelmektedir. Hâs tabiri Harzemşahlar, Memluklar ve Anadolu Selçuklularında kullanılmıştır.⁶⁹

2.2.3. Tımar Sisteminin Tarihi Gelişimi

Osmanlı’nın ilk padişahları, büyük kumandanlara, derviş ve ahi gibi, devletin teşkilatlandırılması, maddi ve manevi güçlü temellere oturulabilmesi için yardımı dokunabilecek kişi ve zümrelere geniş tımarlar vermişlerdir.⁷⁰

Osmanlı’da tımar sistemi Osman Bey’in ilk fetihleriyle başlamıştır. Osman Gazi zapt ettiği tüm yerleri silah arkadaşlarına, askerlerine tımar olarak vermiş, itaat eden yerli halkı yerlerinde bırakmıştır. Âşıkpaşazade’ye göre Osman Gazi’nin tımar hakkında koyduğu bazı esaslar vardır. Bunlar üç tane olup birincisi; tımar sahibinin elinden sebepsiz yere tımarının alınmaması,

⁶⁷ Köprülü, a.g.e., s.98-102.

⁶⁸ Oflaz, age, s.696.

⁶⁹ Pakalın, age, s.499.

⁷⁰ Barkan, age, s.296.

ikincisi; babası ölünce tımarın oğluna intikal etmesi, üçüncüsü; oğul küçük olursa, büyüünceye kadar maiyetindeki hizmetkârların sefere gitmesidir.⁷¹ Kökenleri Anadolu Selçuklularına dayanan tımar sistemi Osmanlılarda daha sistemli hale getirilip daha öncekilerle kıyaslanmayacak genişlikte bir alanda uygulama fırsatı bulmuştur. Osmanlı tarihi kaynaklarında Osman Bey'in savaş sonucu ele geçirilen toprakları başta oğlu Orhan Bey olmak üzere savaşan askerlere tımar olarak verdiği malûmatı vardır. Osman Gazi, aldığı memleketleri bağışlamıştır. Karacahisar sancağını oğlu Orhan Bey'e vermiştir. Subaşılığını kardeşi Gündüz Alp'e, İnegöl'ü Turgut Alp'e, Yarhisar'ı Hasan Alp'e Kaynatası Edebalı'ya Bilecik hasılını vermiştir.⁷²

Osmanlı Devleti'nin topraklarının tımar olarak verilmesini Orhan Bey sürdürmüş, buna binaen İzmit'i oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir. Bursa sancağını oğlu Murat'a verip adını Beysancağı koymuştur. Karacahisar'ı amcasının oğlu Gündüz'e vermiş, Karesi Beyliği'nin alınmasını müteakip oğlu Süleyman Paşa'yı çağırıp, Karesi ilini ona tımar olarak vermiştir. Orhan Bey, öbür yandan Karesi ülkesinin sipahilerini de eski tımarlarında oldukları gibi bırakmıştır. Orhan Bey devrinde bir taraftan Rumeli'ye geçilip fetihler genişletilmiş, öbür taraftan hızla tımar sisteminin uygulamasına girişilerek Osmanlı sistemi oturtulmaya çalışılmıştır. İlk olarak fethedilen Gelibolu havalisini Yakup Ece ve Gazi Fazıl Bey'lere tımar olarak vermiştir.⁷³

Tımarların tam olarak teşkilatlanması I. Murat zamanında gerçekleşmiştir. I. Murat zamanında Rumeli fütuhâtı büyük önem kazanıp bir kısım Türk askerleri Rumeli'ye taşınmıştır. Bu durum karşısında tımar teşkilâtı oldukça yayılmıştır. I. Murat, Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın yardımıyla tımarları düzenlemiştir.⁷⁴

⁷¹ Köprülü, age, s.91.

⁷² Doğan, age, s.115-116.

⁷³ Oflaz, age, s.696.

⁷⁴ Cin, age, s.60.

I. Murat Timurtaş Paşa'nın teşvikiyle, tımarların kıymet derecelerini tespit etmek ve ayırmak için yeni kurallar koymuştur.⁷⁵

Tımar sistemini tam olarak kurmuş olan I. Murat zamanından önce miri arazi has ve tımar şeklinde ikiye ayrılırken bu dönemde “zeamet” tabiri oluşmuştur.⁷⁶

I. Bâyezid devrinde tımar teşkilatı düzenli bir hal almıştır. Bu devirde yazılmış “Kenzü'l-Kübera” adlı bir siyaset kitabında “tımar, dirlik” tabirleri malum anlamıyla kullanılmıştır. Mesela yazar, memurlardan söz ederken, bunların halka haksızlık ve zulmetmemeleri için “ekmek, iktâ, tımar, dirlik”lerinin tam olması gerekliliğinden bahseder; sonra kafir uçlar yani hudutlardan söz ederken cesaretle tanınmış bir beyin araya “büyük tımarla ve ayrıca beraberindeki büyük bir askeri kuvvet verilmek suretiyle” tayin lüzumunu söylemiş; aynı şekilde, vezirlerin görevlerinden söz ederken “sipahinin, subaşılının, baş-erenlerin, raiyetlerin” durumunu ve niyetlerini sürekli inceleyerek, başka hükümdarlarla ilişkide olup olmadıklarını ve devlete karşı ne gibi duygular içinde olduklarını anlamak zorunluluğunu anlatır. Görülmektedir ki, “sipahi, raiyet, dirlik, tımar” gibi ıstılahlar XIV. Asır sonlarında genellikle kullanılmaya başlanmıştır. Büyük memurlara alelade tımar ve dirliklerden ayrı hususi tımarlar da verilmiştir. Tımar teşkilatı özellikle hudutlarda çok önemlidir ve burada mahalli tımar sahiplerinden oluşan askeri güçten ayrı, başka önemli askeri kuvvetlerde bulunmaktadır. “Ulutımar” tabirinden tımarların değişik büyüklükte olduğu, büyük tımarlardan ayrı küçük tımarlar bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷ Yıldırım Bâyezid ele geçirdiği topraklardan bir bölümünü eski sahiplerine geri vermiştir. Anadolu Beyliklerinden alınan topraklar eski sahiplerine dirlik olarak verilmiştir. Candaroğlu İsfendiyaroğlu Kasım Bey'e verimli tımarlar tahsis etmiştir.⁷⁸

⁷⁵ Köprülü, a,g,e., s.92.

⁷⁶ Doğan, a,g,e., s.112.

⁷⁷ Köprülü, a,g,e., s.94.

⁷⁸ Oflaz, a,g,e., s.696.

Anadolu Beyliklerinden Aydınoğulları ile Menteşeoğulları beyliklerini zapt ettiği zaman tımarlarını eski sahiplerinde bırakmıştır.

Çelebi Mehmet döneminde tımar müessesesi önemle sürdürülmüştür. Bunu gösteren birçok tarihi kayıt vardır. Çelebi Mehmet, Emir Süleyman'ın oğluna Akhisar Havalisinde Hıristiyanların yaşadığı Çardak köyünü tahsis etmiştir. Karaburun'daki Bedrettin taraftarlarını mağlup ettiği zaman, oradaki tımar sahiplerinden isyana katılanların tımarlarını ellerinden alıp kendi adamlarına vermiştir. Âşıkpaşazade, Çelebi Mehmet'in son hastalık günlerinden söz ederken, “vezirlerin her gün kapıda tımar ve sancaklara” ait işlerle uğraştıklarını kaydeder. Bu da bize gösterir ki merkezi idare özellikle tımar işleriyle uğraşan bir teşkilat vardır. Çelebi Mehmet tahta çıkmadan önce, sadık olan bazı silah arkadaşlarına bir takım vaatlerde bulunmuş ve Rumeli'de hâkimiyeti tahsis etmiştir. Çelebi Mehmet Rumeli'de kardeşi Musa'ya taraftar olan tımar sahiplerinin tımarlarını ellerinden alıp kendi tarafında olanlara vermiş ve bunların yarısını doğrudan devlet hazinesine mal etmiştir. II. Murat, Şehzade Mustafa isyanında Rumeli'deki tımar sahiplerine ceza vermeyip durumu düzeltmeye çalışmıştır.

II. Murat döneminde Anadolu beylerbeyinin emri altında, tımarlı sipahiden teşekkül etmiş 20.000 kişilik bir kuvvet bulunmaktadır. Bu dönemde Anadolu'da memleketleri ellerinden alınan bazı beylere Padişah tarafından tımar verilmiştir.⁷⁹

I. Murat'ın ölümünden sonra Timur'la yapılan savaş nedeni ile Osmanlı devletindeki teşkilatlanmada duraklama olup bu durum Fatih dönemine kadar sürmüştür. Fatih, devletin artan gereksinimlerine yönelik, devletin teşkilatını tanzim etmek ile tımar sistemini geliştirmek amacıyla kanunlar koymuştur.⁸⁰

Fatih dönemiyle birlikte tımar müessesesi tam anlamıyla yerine oturmuştur. Yavaş yavaş gelişip güçlenmiş olan malikâne sistemini kaldırmış, miri araziden yapılan, dolayısıyla İslâm hukukuna aykırı olan vakıfları

⁷⁹ Köprülü, a.g.e., s.95-96.

⁸⁰ Cin, a.g.e., s.60.

kaldırılmış, böylelikle de miri topraklarda genişleme olmuştur. Toprak asaletine gidişin önüne geçilmiştir. Bu dönemde tımar ve zeamet tabirleri ordunun temel birimi haline gelmiştir.⁸¹ Fatih Sultan Mehmet İsfendiyaroğulları memleketini zapt etiği zaman eski tımar sahiplerini tamamen yerlerinde bırakmıştır.⁸²

Fatih döneminde bütün vakıflar ve mülkler gözden baştan geçirilip 20.000'den çok mezra ve kök, mülk yada vakıf olmaktan çıkarılıp sipahilere dağıtılmıştır.⁸³ Fatih'in "Boğdan" seferinde tımar ve zeametlerde birçok karışıklık görülmüştür. Bundan ötürü Fatih Boğdan seferinden İstanbul'a dönünce 881 (1476)'de bunlara mahsus defterler düzenlenip fermanlar meydana getirilmiştir. Tımarlılarla Zaimlerin tasarrufu altında olan dirliklerin bulunduğu köy ve mezraların adları yazılmış, hisseleri açıkça belirtilmiş, ellerine hem berat hem defterler verilmiş olan bu defterlere "suret-i defter-i hakan-i" adı verilmiştir. Tımarlarla zeametlerin gelirlere bağlı hesapları Defterhane kayıtlarına "akçe" adıyla tutulmuştur. Bu hisseler tımarlarda yirmibin, zeametlerde yüzbin, haslarda ise ikiyüzbinden fazladır. Bazen tımarı kullanma hakkına sahip sipahilerin fermanlarında akçe yazılmadığı da görülmüştür.⁸⁴

II. Bâyezid devrinde tımar teşkilatında büyük bir yenilik olmamıştır. Yavuz Sultan Selim zamanında, tımar sistemi iyi bir şekilde işlemiş, sipahi ve cebelilerin sayısı 1514 tarihinde 140 bin kişiye ulaşmıştır. Yavuz Sultan Selim, Suriye'yi fethettikten sonra bu ülkenin topraklarının çoğunu dirlik olarak dağıtmıştır.⁸⁵ Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden sonra Halep Kadısı Çölmekçizade Kemal Çelebi'yi Arap defterdarlığına getirmiş, yazıcılara Arap vilayetlerinin sayılması, en küçük gelirlerin dahi kayıtlarının tutulması, tımarın kabiliyetli kişilere verilmesi ve tımarın parçalara ayrılıp tefvize uygun duruma getirilmesini emretmiştir.⁸⁶

⁸¹ Doğan, a.g.e., s.118-119.

⁸² Köprülü, a.g.e., s.90.

⁸³ Ziya Kazıcı, (1994) "Osmanlı Devleti ve Medeniyeti: Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal", *İslam Tarihi*, C. 10, s.47.

⁸⁴ Pakalın, a.g.e., s.499.

⁸⁵ Cin, a.g.e.,s.60.

⁸⁶ Oflaz, a.g.e., s.67.

Tımar sistemi zirvesine Kanuni Sultan Süleyman zamanında ulaşmıştır. Tımar sistemine ait kanunlar gözden geçirilip bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Sipahizade olmayan, fakat cesaret ve hizmetleriyle dirlik elde etmiş olanların dirliklerinde onaylanması bu dönemde olmuştur. Kanuni devrinde kabul edilen bu sistem daha sonraları kötü kullanımlara sebep olmuştur. Sultan Süleyman, beylerbeyinin tımar verme hakkını kısıtlandırılarak tezkireli ve tezkiresiz tımar ayırımına neden olmuştur. Padişah'ın bu faaliyeti Koçi Bey tarafından eleştirilmiştir. Koçi Bey “tımar beylerbeyiler tarafından verilirken beylerbeyinin haksızlığına uğrayan kişilerin veziriazama şikâyetle bulduklarını; oysaki tımarların padişah şahısınca verilmesiyle bu imkânın kalktığını” söylemiştir.⁸⁷

Kanuni Sultan Süleyman onuncu senesinde beylerbeyinin hükümet merkezinin izni olmadan tımarı tevcih edebilmelerini kanun haline getirmiştir. Bunlara “tezkiresiz tımar” denmektedir. Bu yetki ancak “kılıç” hakkına münhasırdı. Üç bin akçeye kadar olan yerlerde iki bin dokuz yüz doksan dokuz, altı bin akçeye kadar olan yerlerde de beş bin dokuz yüz doksan dokuz akçeye kadar olan tımarları beylerbeyiler merkezden izinsiz tevcih edip kendi nişanlarıyla berat verme hakkına sahiptiler. Kılıcı aşmış olan dirlikler İstanbul'a sorulup beratları merkezden getirilmektedir. Merkezden izin alıp oluşturulan tımarlar “tezkireli” tımar adını alırlar. Zeamet bu miktarlardan fazla olduğu için Zaimlere ait tımarları Beylerbeyiler verememektedirler.

Kanuni Sultan Süleyman'ın çıkardığı bir kanuna göre yirmi binden elli bin akçeye kadar geliri olan bir zeamet sahibi üç evlat bırakıp ölürse bunlara gelirleri dört binden altı bin akçeye kadar tımar verilmektedir. Tımar sahipleri seferlere gittiklerinde tımar gelirlerine göre cebelû ve gulâm da götürmek zorunda idiler. Sultan Süleyman Kanunnamesinde bin akçelik tımarı tasarruf edenin bin cebelû, ikibinlik tımarı tasarruf edenin gûlam ve cebelû ile sefere iştirak edecekleri açıkça söylenmiştir.⁸⁸

⁸⁷ Cin, a.g.e.,s.60.

⁸⁸ Pakalın, a.g.e.,s.501.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde küçük büyük 37521 tımar bulunmaktadır. Bunlardan 2614 Anadolu, 6620 Rumeli, 419 Şam ve Halep vilayetlerinde bulunmaktadır. Bunların 9653'ü kale muhafız tımarı, diğerleri de 27868'i ise eşkinci tımarıdır. Söz konusu 27868 eşkinci tımarı sahiplerinin, savaşa beraber götürmek zorunda oldukları “cebelû” denilen silahlı ve zırhlı askerlerin yanı sıra 70-80 binlik atlı bir tımarlı sipahi ordusu mevcuttur.⁸⁹

Tımar sistemi Kanuni döneminde gelişiminin doruk noktasına ulaşmış olup ilk bozulmada gene bu dönemde olmuştur. Tımar dağıtımında uyulan sıkı kurallar gevşemiş ve tımarlı sipahilerle cebelilerin miktarı 200 bin kadar olmuştur. Dirlik sistemindeki bozulma Kanuni devrinden sonra hızla büyümüştür.⁹⁰

Osmanlı ordusu; yeniçeriler ve diğer maaşlı askerler ile tımarlı sipahiler ve eyalet askerlerinden meydana gelmektedir. Ordunun belkemiği, Kanuni'nin ölümünde sayıları 150.000 civarında olan tımarlı sipahiler ve cebelülerden oluşan eyalet askerleridir Eyalet askeri diye tabir edilen askeri güç; esas olarak tımarlı sipahiler ile onların bakmakla yükümlü olduğu cebelü askerleri ve diğer eyalet askerlerinden oluşmaktadır. Eyalet askerlerinin sürekli kaldıkları belirli bir kışlaları yoktur. Osmanlı toprak rejiminin eyalet ordularının masraflarını karşılamak ve ülkenin ordusunun iâşesini (beslenmesini) sağlamak gibi bir rolü vardır.⁹¹

2.2.4. Tımar Sisteminde Sipahi

Tımardeki sipahiler, eyalet askerlerinin yani Osmanlı ordusunun önemli bölümünü oluşturmaktadır. Türklerden meydana gelmekle birlikte, Tımarlı sipahiler, tımar sahipleriyle beslemekle zorunda oldukları askerlerden oluşmaktadır. Sefere çıkılacağı zaman 2-3 ay öncesinden hazırlık yapmaları emredilirdi. Sipahilerin tümü sefere katılması şarttı. Sipahilerin subaylarına

⁸⁹ Kazıcı, a.g.e.,s.417.

⁹⁰ Cin, a.g.e., s.60.

⁹¹ Erdost Mİ (2005). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*. Onur Yayınları, Ankara 159, 96,174.

Alabey ismi verilirdi. Her alabeyi toplam bin sipahiyi kumanda etmekle beraber, kılıç, ok ve kalkan kullanırlardı. Her sipahinin atı vardır. Sipahilerden, birden fazla dil bilenler istihbaratta görevlendirilmekteydi. Barış dönemlerinde de düşman topraklarına akınlar düzenlemek de bu askerlerin göreviydi.⁹²

Tımar sahiplerine Osmanlı tarih terminolojisinde sahip-i arz adı verilmektedir.⁹³ Sipahiler sancaklarda tımar ve zeamet adı verilen dirlikleri tasarruf edip, savaş zamanlarında sancak beylerinin bayrağı altında savaşa giden kuvvetlerdir. Osmanlı Devleti, devlet gelirlerinin tamamını merkez hazinesine almakta, daha sonra bunu maaşlı askerlere dağıtmak yerine daha pratik bir yol seçerek tımar sistemini geliştirmişlerdir. Sipahilerin yardımcılarını cebelü denilir.⁹⁴

Devlet, tımarlı sipahi sayesinde her an elinin altında büyük bir kuvvet bulundurma imkânına sahip olmuştur. Sipahiler üst bir sosyal sınıfı oluşturmaktadırlar.⁹⁵

Sipahinin kendisine verilen dirliğin bulunduğu sancakta oturmak zorunluluğu vardır.⁹⁶ Sipahinin dirliğine yakın yerde oturmasının sebebi cebelülerini hazırlayıp çok kısa bir sürede hareket etmeye mecbur olmalarıdır.⁹⁷

Tımarlı sipahiler kullanmakta oldukları tımarın geliri oranında ve belirlenen kurallar çerçevesinde sefere katılmak zorunda idiler. Sistemin başından itibaren bu kurallar uygulanmaktadır. Buna geliri 1000 veya 2000 akçeye kadar olan sipahiler silahlı olarak sefere katılmak zorunda idiler. Gelirleri 2000 akçeye yükseldiği zaman savaşta yakalanmış bir köle veya oğlan götürmeleri gerekmektedir. Geliri 3000 akçelik olan tımar sahibi bürüme

⁹² www.turksite.eu/tarih-timarli-sipahiler

⁹³ Yusuf Halaçoğlu, (1989) "Osmanlı Devleti ve Medeniyeti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, C. 12, İstanbul, s.377.

⁹⁴ Ünal, a.g.e.,s.58.

⁹⁵ Ahmet Tabakoğlu, (2002) "Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara, s.673.

⁹⁶ Mustafa Nuri Paşa, (1979) "Netayicül Vukuat", *Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Tarih Kurumu Basımevi Yayınları, Ankara, s.133.

⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (1995) *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı, C.2, Ankara, s.569.

giyinerek bir cebelü götürür. Geliri 5000 akçeye yükselen sipahi bürüme giyip, sefere bir gulâm, bir çadır ve bir cebelü götürmek zorundadır. Tımar sahipleri tasarruf ettiği her 3000 akçelik gelire bir cebelü, zeamet sahibiyse, her 5000 akçe için bir cebelü götürür sefere. Tımarlı sipahi sefer anında gerekli olan bütün araçları, gereçleri ve yiyeceğini sefere götürmekle yükümlüdür.⁹⁸

Sipahi sefere gitmediği vakit dirliği elinden alınarak başkasına verilmektedir. seferin önemine göre bazen sadece dirlikleri ellerinden alınmakla kalmayıp, idam cezasına bile çarptırılabilirdiği görülmüştür.⁹⁹

Sipahi toprak sahibi konumunda değildir. Dolayısıyla o tımarı içinde olan olaylara da toprak sahibi konumu ile yaklaşmaz. Sipahi devletin bir memuru statüsündedir. Miri arazinin halka dağıtımında sipahi devletin bir temsilcisi konumundadır.

Arazinin gerçek sahibi devlettir. Devlet sipahilerin düzenli bir şekilde çalışmalarını takip etmek için bunları denetlemek amacı ile memurlar görevlendirmiştir.¹⁰⁰

Sipahi ordusunun sayısı 1473 tarihli Osmanlı vekayinamelerine göre, Rumeli’de 24.000 ve Anadolu’da 20.000 olarak verilmiştir. Osmanlı’nın resmi istatistiklerine göre 1527-1528 tarihinde toplam 32.521 adet tımarlı sipahi bulunmuştur.

“Dirlik sahiplerine verilmiş olan haklar mutlak ve hudutsuz değildir. 30-40 senelik fasıllarla yapılmakta olan tahrirlerde, gelir kaynakları gözden geçirilip sipahiler veya diğer dirlik sahiplerinin ellerindeki beratların yazılarına göre yeniden tevzi ve taksim edilmiştir”.

Dirlik sahipleri sık sık değişebilmektedir. Sipahi bir soy ve toprak asaleti değildir. Sipahinin dirliği küçük bir senyörlük gibi siyasi, mali ve adli açıdan bir bütün oluşturmaz. Devlet adına muhtelif memurlar, makamlar dirlik işlerine ve vergilerin toplanmasına müdahalede bulunurlar. “Subaşı, Sancakbeyi ve

⁹⁸ Acun, a.g.e.,s.905.

⁹⁹ Ünal, a.g.e.,s.58.

¹⁰⁰ Kazıcı, a.g.e.,s.415-416.

Beylerbeyleri de muhtelif vergilerdeki iştirak hisselerini toplamak için tımara müdahale ederler”. Sipahi Osmanlı devletinde reayanın başında despot bir bekçi değildir. Reaya sipahinin kölesi değildir. Osmanlı devletinde sipahilik hiçbir zaman kapalı ve yerli bir asalet sınıfı olmamıştır.

Dirlikler vazifeye sıkı sıkıya bağlı olduğu için herhangi bir sefere gitmeyen sipahinin dirliği elinden alınıp sipahi ma’zûl sipahi adını alır. Ma’zûl olan sipahinin yeniden bir tımara sahip olabilmesi için tekrar sefere gitmesi ve yeni münhâller beklemesi gerekmektedir.¹⁰¹

Tımar sahipleri tımarları dâhilindeki yerlerden iki türlü istifade etmektedirler. Biri; esasen tapu ile şahıslar tarafından kullanılmakta olan ve tımar sahibi tarafından öşür ve sair rüsumu alınan arazidir. Diğeri de; tapu ile mutasarrıf kimse olmayıp doğrudan doğruya tımar sahibi tarafından ektirilip biçtirilen yerlerdir. Bunlar “hassa çiftliği” “hassa yeri” adını alır tımarı oluşturan arazinin öşür ve rüsumundan başka tımar hududunu oluşturan yerlerdeki sahipsiz ağaçların mahsulünün yarısı da tımar sahibine aittir. Tımar sahipleri öşür, ağnam, çift resmi gibi matrahları ayrı ayrı olan vergilerin yanı sıra raiyet kaydolunan kişilerden farklı bir vergi de almaktaydılar buna “bennak” adı verilir. Bennak, ekinlû ve caba bennak olmak üzere iki kısımdır. Ekinlû bennak; nim (yarım) çiftlikte en az yeri olanın ödediği vergidir. Miktarı 18 akçedir. Caba bennak; arazisi olmadığı halde evli olan kişilerin ödemekte olduğu vergidir.¹⁰²

Tımar sahipleri olan sipahiler, tasarruf hakkına sahip oldukları arazinin şer’i vergilerini kendileri toplarlar. Tımar sahibinin dirliğindeki vergileri toplama yetkisi elindeki tımar beratının kendisine tımarın tevcih edildiğini kaydettiği tarihten başlar ve bu tarih tahvil tarihi adını alır. Sipahilerin tımarları tahsil etmiş oldukları vergiler açısından iki ana kısımda incelenir;¹⁰³

¹⁰¹ Sadık Albayrak, (1973) *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, 1973, s.48-52.

¹⁰² Pakalın, a.g.e.,s.502-503.

¹⁰³ Pakalın, a.g.e.,s.502

Âdi Tımarlar: Normal tımarlardır. Adi tımarlarda sipahinin hakkı, reayanın rüsûm-ı şer'iyesidir. Bunun içine haraç-ı muvazzafı karşılayan resm-i çift, bennak, mücerret gibi şahıs üzerinden alınan nakdi vergiler dâhil olduğu gibi haraç-ı mukasemeyi karşılayan ağnam, a'şar ve benzeri türdeki ürün olarak alınan vergiler dahildir. Nakdi vergiler Mart mahsulü sayılır, ürün olarak alınan vergiler ise ağustos mahsulünü oluşturur. Vergi miktarı kanunnameye yazılıdır. Dirlik sahipleri zamanla toplayacakları gelirleri mukâtaaya verirler.¹⁰⁴

Serbest Tımarlar: Tekâlif-i şer'iyenin yanında rüsûm-ı örfiye adıyla bilinen bâd-ı heva vergilerde sipahinin hakkıdır. Bu çeşit tımarla rüsûm-ı örfiyeyi de sipahiler tahsil etmektedirler.¹⁰⁵

Sipahi, toprağı köylüye kiralayan bir memur konumundadır. Belirli yararlılıkları sonucu kendisine tahsis edilen vergi gelirlerini toplayıp askeri veya idari fonksiyonunu yerine getirmek için çalışır. Sipahi köylü ile devlet arasında, köylünün üst konumunda bir ara sınıf değil devletin bir görevlisidir.¹⁰⁶

2.2.5. Tımar Sisteminde Reaya

Tımar sisteminde topraktan faydalanma hakkı köylüye aittir. Köylü toprağı işler, ekip-biçer, ürününe sahip olur. Yalnız belirli oranlarda vergi öder. Reaya hukuki açıdan toplumun diğer kesimlerinden farklı değildir. Yani toprakla ilişkisi onu bazı temel hürriyetlerden mahrum kılmaz. Devlet, arazinin yeterli bir iktisadi birim olarak köylünün elinde bulunmasına çaba gösterip onun iktisadi ve içtimai mahiyetini güvence altına alır. Mülkiyeti devlete, yararlanma hakkı reayaya ait olan arazi birimleri, bir ailenin geçinebileceği miktardadır. Osmanlı Kanunnamelerine göre, büyüklük toprağın yetiştirme kabiliyetlerine göre değişmek üzere, çok iyi (âlâ) yerden 60-80, orta halli yerden 80-100 ve edna (aşağı) yahut kıraç alandan 100-150 dönüm olarak sınırlıdır. Köylünün geçinebileceği miktarda sınırlanmış olan toprak, dirlik sahibince elinden

¹⁰⁴ Pakalın, a.g.e.,s.503

¹⁰⁵ Ahmet Akgündüz, (1990) *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Yayınları, İstanbul, 1990, s.203.

¹⁰⁶ Doğan, a.g.e., s.107.

alınmayıp ölümden büyük oğla herhangi bir resim ödemedi geçi. Köylü kendisini kiracı olarak değil, mal sahibi olarak göriip her şey köylü toprağın gerçek sahibi imiş gibi cereyan etmektedir. Kira her yerde toprağın verim durumuna göre mahsulden bir pay şeklinde alınmakta olması ve umumiyetle bir vergi şeklini almış olması, toprağın babadan oğla geçmesi kiracılığın mahzurlarını hissedilemez bir duruma sokmuştur.¹⁰⁷

Tapu yoluyla toprak edinebilme hakkı toprağın işleyip vergisini ödeyebilecek olanlar yani köylülere (reaya) mahsustur. Tapulu kiracılığın kısıtlamaları olduğu gibi ayrıcalıkları da vardır (İnalçık, 2000:153). Köylünün toprağın başkasına satması, vakıf ve vasiyet etmesi mümkün değildir. Köylü keyfine göre toprağı istediğı gibi ekip biçemez. Köylü, kendisine yararlanma hakkı verilen toprağı tabii şartlar (sel vb.), dinlendirme yâda şahsi vaziyetlerdeki aksamalar dışında boş bırakamaz. Boş bırakma üst üste 3 yıl tekrarlandığı vakit, arazi kiracının elinden alınıp başka birine verilir.¹⁰⁸

Reayaya verilen topraklar boş bırakılmayıp istendiğı şekilde işletildiğı ve vergileri verildiğı sürece onların toprak üzerindeki hukukuna kimse el uzatamaz. Reayanın ölümü durumunda oğlu olmadığı takdirde dışarıdan toprağı işleyebilecek vaziyette olanlara bir nevi peşin kira bedeli alınıp tapuya verilir. Onlarda aynı şekilde toprağı tasarruf ederler. Reaya olan bir kimse tasarruf ettiğı yeri başka birine, sipahi marifetiyle hak-ı kararı için bir miktar para alıp vazgeçebilir ve sipahi o yeri diğer kişiye tapuya verebilir. Reaya gerçekte sadece belli bir zaman ve araziden faydalanıp fiilen araziye sahiptir.¹⁰⁹

Toprağın sebepsiz yere bırakıp başka bir işle uğraşan köylü çift bozan adı altında bir senelik mahsulün karşılığını öder. Yine bu tip köylüler aradan 10 yıl geçmemişse topraklarının başına getirilip buldukları mekânlarda avarız

¹⁰⁷ Doğan, a.g.e., s.122-123.

¹⁰⁸ Doğan, a.g.e., s.122-123.

¹⁰⁹ Albayrak, a.g.e., s.73.

hanesine kaydedilmeleri gerekir.¹¹⁰ Reaya belli bir vergiyi ödemek ile mükellef olduğu için, her sene bunu karşılayacak üretimi yapmak zorundadır.¹¹¹

Tımarın dâhilinde bulunan arazi ve bunun üzerinde yaşamını sürmekte olan reaya kanunen tımar sahibine ait olup bu aitlik sahiyeti değil bir takım hak ve yetkileri kapsar. Mesele tımar arazisindeki boş yerler değerlendirilip, tımar haricinde reaya buralara yerleştirilir. Köylü zirai faaliyetleri düzenleme hususunda hürdür.¹¹²

Köylü zor duruma düştüğü vakit toprağını satamadığı gibi borca karşı ipotek etmekte mümkün değildir. Böylelikle çiftçinin toprağı bir geçim aracı olarak kabul edilmiş ve hiçbir durumda çıkarmaması için hükümler konmuştur. Bir köylünün malı, öldüğünde birden fazla oğlu varsa, onlara müştereken tasarruf şartıyla geçer. Bu kardeşlerden biri öldüğü vakit hissesi oğluna geçer. Oğlu yoksa tapu bedelini ödemek şartıyla kardeşi bu toprağa sahip olabilir. Köylünün hiç erkek çocuğı yoksa, topraklar çocuklara tapu bedeli ile intikal eder.

Reayanın en önemli görevi tarım yapmak olduğu için bunlar ata binip kılıç kullanmazlar. Yani kendiliğinden asker olamazlar. Ancak hevesli ise sipahi ile birlikte sefere gidebilir. Osmanlı Devleti'nde reayanın hukuki statüsü konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları Osmanlı reayasını batı serfinden ayırmazken, bazıları ayırıcı farklara dikkat çekmişlerdir. Berks'e göre, reaya, serf ve kul olmayıp, reaya serbest köylüdür.¹¹³

2.2.6. Tımar Sisteminde Sipahi ve Reaya İlişkisi

Tımar sisteminde sipahi ve reayanın birbirlerine karşı yapmakla mükellef oldukları bir takım görevleri vardır. Sipahi devlete ait olan arazileri işleten ve devletin reayadan alacağı vergileri toplayanlardır. Bu bakımdan reaya üzerinde

¹¹⁰ Tabakoğlu, a.g.e., s.674.

¹¹¹ Aktaş, a.g.e., s.72.

¹¹² Acun, a.g.e., s. 2002:903.

¹¹³ Doğan, a.g.e., s.124-126.

herhangi bir tasarruf yetkisi bulunmaz. Sipahi, sorumluluğu altında olan topraklarda devletin otoritesini temsil eder.¹¹⁴

Osmanlı yönetim yapısı, üzerinde kurulduğu Türk-İslam toplumlarının mirasçısı olarak başlangıçtan itibaren dinsel bir içerik kazanmıştır. Osmanlı devletinin kuruluşundan başlayarak din kuralları, yönetim ve hukuk alanında en üstün yasa olarak gözetilmiştir. Yöneten yönetilen ilişkileri de ağırlıklı olarak din kurallarına göre düzenlenmiştir.¹¹⁵

Sipahiye tahsis edilen vergiler vazifeye bağlı bir maaş mahiyetindedir.¹¹⁶ Sipahi ile reaya arasında iki hukuki münasebet bulunmaktadır. Birincisi, sipahinin rakabesi devlete ait olan araziye devlet adına ve reayaya dağıtması, ikincisi, sipahinin devletin reayadan alacağı vergileri toplamasıdır.¹¹⁷

Sipahilerin genel olarak kendi işleyecekleri toprakları yoktur. Reaya, sipahiye toprakla ilgili olarak iki çeşit vergi öder. Birincisi, ürünün yerine göre onda biri ile beşte biri arasında değişen öşürdür. Öşür aynı olarak üründen ödenir. Toprağını boş bırakıp başka yerlerde tarım yapan reayadan tekrar öşür alınır. İkincisi ise çiftlik kirası durumundaki “çift resmi”dir. Yıllık olarak ve genellikle Mart ayında tahsil edilen bu vergi tam çift için 20 ile 50 akçe arasında değişen bir miktarda alınır. Yarım çifte de bu miktarı yarısı ödenir. Hıristiyanlarda alınan çift resmine “ispence resmi” adı verilir.¹¹⁸

Reayanın üzerinde olduğu toprakları işledikten sonra vergisi devlet için sipahiye vermek zorunluluğu vardır. Halkın elinde o zamanlar nakit para pek bulunmadığı için vergileri aynı (mahsul) olarak ödemişlerdir. Reayaya eziyetine, manevi ve maddi külfet yüklenmesine izin verilmemiştir.¹¹⁹

Tımar sahipleri reayayı yerinden uzaklaştırmak yetkilerine sahiptir. Yani reyanın bir yeren başka bir yere gidebilmesi sipahinin izni ile

¹¹⁴ Kazıcı, a.g.e., s.422-423.

¹¹⁵ Selçuk Yalçındağ, (1986) “Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, Ankara, 1986, s.137.

¹¹⁶ Ünal, a.g.e., s.179.

¹¹⁷ Cin, a.g.e., s.59.

¹¹⁸ Doğan, a.g.e., s.29.

¹¹⁹ Kazıcı, a.g.e., s.423.

gerçekleşmektedir. Bu suretle buldukları yerlerden tekrar eski yerlerine dönebilmeleri sipahi tarafından gerçekleştirilmiştir. Önceleri reayaya sipahiye ev ve ambar yapmak zorunluluğunda idiler. Kanuni kanunnamesine göre reayanın sipahiye mesken yapmasının önüne geçilmiştir. Yalnız mahsulün konulması için ambar yapılmasına izin verilmiştir.¹²⁰

Sipahinin, kendi reayasının ziraat yapması için tahsis edilen toprakları işlemekten vazgeçip çiftini bozup, köyünü terk etmesi başka işlerle uğraşması halinde onları zorla tarlasının başına getirtmesinin yanı sıra çift bozan adı altında bir tazminat almaya hakkı vardır. Bu durum, feodal düzende “serf” (toprak kölesi) durumundaki köylülerin “toprağa bağlılık” prensibinden çok farklıdır. Devlet belli bir bölgedeki vergi ve resimlerin tahsili hakkını kendisine tahsis ettiği sipahiye bütün masrafları kendisine ait olmak üzere silahları ve adamları ile sefere katılmak mecburiyetini yüklemiştir. Sipahinin kendisinden istenen sorumlulukları yerine getirebilmesi tımarındaki zirai ve içtimai istikrarın sağlanabilmesine bağlıdır. Bundan dolayıdır ki sipahiye, bir kısım reayanın kendi keyif ve arzularına göre üretim faaliyetindeki istikrarı bozup, çiftliği bırakıp başka bir işle meşgul olmak için köyünü terk etmesinin önüne geçebilme imkanı verilmiştir. Devlet düzeninin büyük ölçüde, tımar sistemine dayandığı göz önüne alınırsa, vergi mükellefi olan reayayı bulunduğu yere ve mesleğe bağlamanın ne kadar zorunlu olduğu anlaşılır. Reaya vergi ve arazi tahrirleri sırasında, kendi üzerlerine kayıtlı olan toprakların işlenmesinden sorumludur. “Çift bozan resmi” veya “Leventlik akçesi” çiftini bozup terk eden raiyetin tımar sahibine ödemesi gerektiği tazminattır. Elinde hiç toprağı bulunmayan veya terk ettikleri topraklar başkası tarafından ekilenlerin öşür ve resmi eda edildiği surette çift bozan akçesinden sorumlu tutulmamaktadır. Elinde yeteri kadar olduğu halde, bu toprağı terk edip başka bir sipahinin tımarında çalışan veya arabacılık; gemicilik... gibi bir geçim yolu seçmiş bulunan reayayı, tımar sahibi mahkeme kararı ile işinin başına dönemeye mecbur edebilmiştir. Bunu yapmak için reayanın ayrılış tarihinden 10 senenin geçmemesi gerekir. Bu

¹²⁰ Pakalın, a.g.e., s.503.

gibilerden çift bozan akçesi alındığı gibi sipahi göç ettikleri toprakların mahsulünden kendisi için ikinci bir öşür isteyebilmektedir.¹²¹

Sipahinin reayadan devlet adına toplamış olduğu vergilerin miktarı, kendi ellerine verilen belgelerin yanı sıra icmal ve mufassal defterlerine kayıtlıdır. Kayıtlı olan miktarın dışında sipahinin fazlasını istemeye hakkı yoktur. Köylü iktisadi açıdan tamamen hür ve bağımsızdır, vereceği öşrün dışındaki tüm hasılat kendisine aittir. Köylü sipahiye vereceği öşrü harman yaptıktan sonra vermekle görevlidir. Köylü ekinini harman yaptıktan sonra ölçünün yapılması ve sipahi hisselerinin ayrılması için bir hafta süre ile sipahi ve yetkili memurları bekler. Kanuni kanunnamesine göre bu süre zarfında gelmezlerse Kadı'nın izni ile; köyün imamı, kethüdası ve güvenilir kişiler aracılığı ile mahsulün ölçümü yaptırılır. Sipahi de bu ölçüme itaat etmek zorundadır. Köylü vereceği öşrü en yakın pazara veya köyde bulunan sipahi ambarına götürmek mecburiyetindedir.¹²²

Kanuni tarafından konup I. Ahmet tarafından onaylanan reayanın tımar ve zeamet sahiplerine ödeyecekleri vergileri şu şekilde sıralamak mümkündür: Emlak vergisi yani resm-i çift ve resm-i dönüm, müteahhil olmayanlar vergisi yani resm-i mücerret, tehhül vergisi ve resm-i arus, koyun vergisi resm-i ağnam, otlak vergisi, resm-i otlak, kışlak vergisi yani resm-i kışlak, arı vergisi resm-i kovan, değirmen vergisi (resm-i değirmen), içecek tütün ve baharat vergisi (resm-i duhan), esir vergisi (resm-i esiran), davalardan alınacak resim (resm-i koza). Buna göre sipahiler cizye, gümrük, maadin ve memlahâdan başka bütün vergileri almak yetkisine sahiptirler.¹²³

Sipahi ile reaya arasındaki münasebetler sipahinin lehine olmayıp her iki tarafta kanunlar doğrultusunda eşit bir şekilde hareket etmektedirler. Mesela bozak kanunnamesinde haksız olduğu halde sipahilere el uzatan raiyetten on altın almasına karşılık raiyeti bir şekilde inciten sipahi özellikle dövülür ise

¹²¹ Ünal, a.g.e., s.183.

¹²² Oflaz, a.g.e., s.706.

¹²³ Pakalın, a.g.e., s.504.

reayadan ceza alınmaması, bir sipahinin emir almadan köylülerden ulak beygiri isteyip de davar boğazlatması neticesi dövülmesi durumunda dövenin suçlu sayılmaması gibi hususlar yer almaktadır. Tımar sahiplerinin asker götürmesi gelirlerine göre ayarlanmaktaydı.¹²⁴

Sipahi devlet temsilcisi olarak ve devletin egemenlik hakkına dayanıp reayadan vergileri toplamakla mükelleftir. Sipahinin reaya şahsı üzerinde bir hakkı yoktur bu ilişki esasen bir kamu hukuku ilişkisi olup, bugünün vergi tahsildarı ile vergi mükellefi arasındaki hukuki ilişkiye benzemektedir.¹²⁵

2.2.7. Tımar Sisteminde Sipahi ve Devlet İlişkisi

Tımar sisteminde devlet arazinin rakabesine sahiptir. Tımar sahibi veya Sahib-i arz ismiyle de bilinen sipahiye devletin olan araziye işletip, devletin reayadan alacağı vergileri toplayan kişidir. Sipahi miri toprağı işleyen devletin bir memurudur.¹²⁶

Devletle sipahi arasındaki münasebet şudur; Devlet miri araziden belli bir parçayı, belli askeri hizmet karşılığı sipahiye vermektedir. Sipahi arazinin sahibi olmayıp, sadece devletin reayadan alacağı vergileri toplamakla yükümlüdür. Buna karşılık olarak sipahi geliriyle uygun bir şekilde asker besleyip bu askeri donatıp bizzat askerlerle sefere katılmak zorundadır. Sipahi ile devlet arasında karşılıklı mükellefiyetler söz konusudur. Devlete ait topraklar işlenip, bu toprağı işleyenlerden alınan vergilerin toplanması söz konusu olduğu için devlet ve sipahi arasında kamu hukukuna dayalı bir muamele mevcuttur. Bugünkü devlet memuru ile devlet arasındaki ilişkiler, sipahi ile devlet arasındaki münasebete benzemektedir sipahi tımar olarak aldığı devlet arazisine ait gelirleri toplama hakkına sahiptir bu gelirden kılıç adı verilen kısım sipahinin geçimi için ayrılmıştır. Gelirin kılıçtan artan kısmıyla

¹²⁴ Halaçoğlu, a.g.e., s.376.

¹²⁵ Cin, a.g.e., s.59.

¹²⁶ Kazıcı, age, s.423.

sipahi asker besleyip diğler mükellefiyetleri yerine getirir. Sorumluluğunu yerine getirmeyen sipahiye devlet azleder.¹²⁷

Tımar sisteminin diğler fonksiyonlarının yanında belki de en etkili rolü merkezi hazineye yük olmadan bir askeri güç olmasıdır. Tımarlı sipahi ordusu, bu sistemden beslenmektedir. XVI. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı ordusunun en iyi askeri gücü olmuştur. Kazanılan zaferler bu birliklerle ücretli merkezi kuvvetlerin işbirliğiyle gerçekleştirilmiştir.¹²⁸

Sipahi devletin tespit ettiği esasları uygulamakla görevlendirilmiş ziraat siyaseti tatbikçisi durumundadır. Bu esasları uygularken, köylünün vergi verme kabiliyetini azaltmak ve işletme bütünlüğünü korumak, köylünün toprağını elinden çıkarıp proterleşmesinin önüne geçmek için çaba harcamak zorundadır. Yani sipahi arazinin iyi işlenmesi için gerekli önlemleri almak zorundadır. Sipahi yardıma muhtaç çiftçilere hayvan ve tohumluk verip, işlenmemiş toprak kalmaması için çalışır hatta köylüyü eşkıya saldırılarına karşı korur. Sipahi, her türlü tasarruf sırasında müdahale ve denetleme altındadır. Devlet adına çeşitli memur ve makamlar, dirlik işleriyle birlikte çeşitli vergilerin toplanmasına karışırlar. Böyle bir durumda dirlikleri mali muafiyet alanı, bağımsız ve kapalı bütünlükler olarak nitelendirmeye imkan yoktur. Devlet adına vergi toplayan mevkufçulardan ayrı, subaşılar, sancakbeyleri, beylerbeyleri de çeşitli vergilerdeki kendi paylarını almak için tımar dahilinde müdahale ederler. Devlet, her zaman asker, haraç ve avarız toplamak ve diğler bazı tekâlifte bulunmak üzere memur ve müfettişlerini tımar bölgelerine gönderir.¹²⁹

Devlet, sipahiliği halka kapalı ve ayrıcalıklı bir sınıf halinde bulundurmak gayesiyle çeşitli önlemler almıştır. Fakat bunu yapmaktaki gaye, bir soylular sınıfı oluşturmak değildir. Devletin amacı, tımar sisteminin mükemmel bir şekilde işlenmesini sağlamak ve sipahi ordusunun disiplin açısından bozulmasını önüne geçmektir. Devlet, her ne kadar sipahi sınıfını

¹²⁷ Cin, a.g.e., s.59.

¹²⁸ Yusuf Halaçoğlu, (1995) *Osmanlılarda Devlet Teşkilat ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara s.65.

¹²⁹ Doğan, a.g.e., s.127-128.

halktan ayırıp ayrıcalıklı bir sınıf şeklinde korumak istemişse de muhtelif yollarda harp meydanlarında yararlılık gösterme imkanını bulmuş olan yiğitler bir yolunu bulup tımara geçmeyi başarmışlardır.¹³⁰

Devlet, tımar sistemi ile her daim hemen ulaşabileceği büyük bir kuvvet bulundurabilmiştir. Tımar sahipleri üst bir asalet sınıfı oluşturmamakla beraber, zirai denetim ve köylülerden oluşan askerlerin eğitimini sağlayacak güç ve nüfuza sahip idiler. Sipahiler sefere gitmedikleri vakit devlete tazminat öderler. Bundan ayrı sefere götürmeleri gereken her bir cebelü için cebelü bedeliyesi adıyla tazminat öderler. Buna çocuk (sıbyan) ve emekli (müteakid)lerin tımarları da dahildir.¹³¹

Devletle sipahi arasındaki ilişki askeri, idari ve mali karakterde bir kamu hukuku münasebetidir. Sipahi verilen dirlik dahilinde devleti temsil eden bir memur konumundadır.¹³²

2.3. Patrimonyal Devlet Anlayışı

Halil inalcık'a göre Patrimonyalizm, hükümdarın askeri ve yönetsel örgütlenmeyi kendi kişisel aracı haline getirmesidir Patrimonyalizm ,hükümdarın askeri ve yönetsel örgütlenmeyi kendi kişisel aracı haline getirmesidir. Yönetsel düzeyde patrimonyal devlet, hükümdarın mutlak hakimiyetine dayanır; devlet kademeleri ise hükümdarın kişisel tercihi doğrultusunda dağıtılır. Hiçbir kademe ya da unvan, padişahın berat denilen mührü olmaksızın verilemez. Bu da devlet memurlarını hükümdara bağlı kılar; çünkü onun hükmü kendi pozisyonlarının devamı sağlayan tek şeydir. Osmanlı devlet adamlarının Osmanlı hanedanını yüzyıllar boyunca saf dışı bırakamamaları, böyle bir girişimde buldukları takdirde kendileride saf dışı kalacaklarından, yani kendi meşruiyet zeminleri de ortadan kalkacağı içindir

¹³⁰ Ünal, a.g.e., s.187.

¹³¹ Tabakoğlu, age, s.674-675.

¹³² Cin, a.g.e., s.59.

Bir eyaletin valisi veya bir sanacak beyi kapı halkı bir araya geldiğinde kendisine ayrılan haslardan gelirini bir personel aracılığıyla vergi olarak toplatılması imkânsızdı bu nedenle arazilerin küçük birimler halinde mahalli nüfuz gruplarında kimselerce yönetimi ve kontrolü gerekliydi. Bu küçük topak birimleri üzerindeki kontrol ise çoğu irsi olarak aynı sülalelerin elinde kalmıştır. Literatürde bir Osmanlı valisi ve Babiâli'in ilişkileri bugüne kadar pek güzel incelendiği halde, eyalet ve sancak başındaki yöneticilerin bu sözü geçen yerel nüfuz gruplar ile olan ilişkilerine pek değinilmemiştir. Gerçekte ise valinin, kadının ve merkezden bağımsız diyebileceğimiz mal defterdarının bu kapalı özerk-mali birimer içinde yerel nüfuz gruplarının ve küçük birimlerin başındaki tımarlı sipahi, vezir voyvodası gibi kimselerin etkisi altında olduğu giderek anlaşılmaktadır. Bu küçük torak birimleri irsen aynı aile de kaldığı gibi zamanla bu toprak temerküzü de görülmektedir.

Benzer modeller geliştirerek Osmanlı toplumunu açıklamak ve değerlendirmek isteyen tarihçi ve siyasal bilimcilerinin gözden uzak tuttıkları bir konuda Osmanlı maliyesinin durumudur. Eğer bir toplumda maliye örgütü merkeziyetçi ve karmaşık bir örgütlenmeye sahip değilse bu o toplumun henüz geleneksel toplum (endüstri öncesi tarımsal) özelliklerine sahip olduğunun göstergesidir. Osmanlı maliyesi de örgütü, kadroları ve işlemleri yönünden geleneksel toplum yapısıyla bağdaşır durumdadır. Bütçelerde gelirler birlikte giderler görünmez. Bütçe bir bilanço niteliğindedir. Bütün ülkeyi kapsayan bir bütçe ve vergi tahsil ve giderler bölümü ve işlemi yoktur. Merkezdeki defterdar, vilayetlerdeki mali işlemleri denetleyip yönetecek durumda değildir. Merkezdeki maliye örgütünde memur ve şakird sayısı 16. yüzyılda bile sayıları 200 civarını geçemeyen dar bir kadroydu. Vilayetlerdeki mal defterdarları bu durumda geniş ölçüde bağımsız işlemlerde bulunuyordu ve ülke mali yönden özerk birimleri ayrılmış görünümdeydi. Çünkü bu birimler toplanan gelir,

merkezi hazineye gitmeksizin (16. yüzyılda bile ancak %53'ü merkezdi) mahallinde harcanırdı.¹³³

Patrimonyal hükümdar, otoritesini, tebaa ve ülkeyi babadan miras mülk gibi algılar ve kendisiyle toprak ve tebaa arasında, kendi kontrolü dışında başka bir otorite tanımaz. Devlet, hububat yetiştiren, tarla tarımına tabi bütün toprakları, miri (beylik) adı altında devletin rakabesi, yüksek mülkiyeti altına sokmuştur. Halkın, ordunun temel gereksinimini oluşturan buğday, arpa üretimini garanti altına almak, korkunç açlık dönemlerinin geri gelmesini önlemek kaygısı, miri toprak rejiminin asıl nedenidir.¹³⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde (1300-1600) devletin zırhlı süvari ordusunu oluşturan tımarlı sipahilerdi. Paranın gerilediği bu dönemde, köylüden tahsil edilen ürünlerin vergilerini köylerde olan atlı askerlerine tahsis etmesi de zorundu idi.¹³⁵

2.4. Osmanlı'daki Yönetici Sınıflar ve Yönetici Sınıfların İrsi Oluşu

Osman Bey Osmanlıyı ilk zamanlar fütüvvet ve gaza esasına oturtulmuş bir sistem uygulamıştır. Burada devletin amacı, fetihler ile himaye altına alınan topraklara İslâm dinini anlatmak ve yaymaktır. Kuruluş döneminde benimsenen felsefeyle devlet içerisinde askerî vazifeler eskiye nazaran ağır olduğu için yönetici olan sınıfa “askerî”ler ismi verilmiştir. O dönemde askeriler sadece asker yada orduları değil bütün yönetici sınıfları kapsamaktadır. Askerî sınıfı da kendi içerisinde dört bölüme ayırmak mümkündür;

- Seyfiye (Ordu mensupları); Yönetici sınıfın ilk parçasıdır ve kılıç sahipleridir. Kılıç sahipleri de iki kısımdan oluşmaktaydı: eyalet askerleri ve kapıkulu askerleri. Kapıkulu askerleri, devşirme ve doğrudan padişaha bağlı ordulardır. Ulufe ismi verilen düzenli

¹³³ İlber Ortaylı, (2008) *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, s.29.

¹³⁴ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, s.218.

¹³⁵ İnalçık, a.g.e., s.218-219.

olarak üç ayda bir maaşları vardır. Ayrıca; Cebeci ve Yeniçeri Ocağı, Kapıkulu süvarileri olarak bölümlere ayrılmışlardır¹³⁶. Eyalet askerleri ise Osmanlıda bulunan en kalabalık olan ordudur ve tımar sistemi mevcuttur¹³⁷.

- İlmiye; gaza ve fetih temelli olan Osmanlıda uzun zaman ilmiye ve seyfiye birlikte yönetici sınıfını oluşturmuştur. Şeriat temelli olan devlet için, ilmiye sınıfı çok önemlidir ve başı şeyhülislamdır. Ulemanın ondan sonraki ikinci yöneticisi yargı yetkisi de bulunan kazaskerdir. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri olarak iki çeşit mevcuttur. Asli üyeler olarak Divân toplantılarına da katılmışlardır ve dava dinlemişlerdir.¹³⁸ Medreseler ilmiye için önemlidir. Medrese eğitimini tamamlayanlar müderris veya kadı olmaktadır.
- Kalemîye (kâtipler); Orhan bey döneminden itibaren bu zümre vardır fakat ilk kalemîye ve ilmiye arasında organik bağ kurulmuştur ve ilmiye kalemîyenin kaynağı olmuştur. Nişancı ve kâtipler, merkezi teşkilatın görevlerinden belirli bir zamana kadar ilmiye sınıfında olanlardan seçilmiştir. Bu sebeple bir zaman kalemîye, ilmiyenin ve seyfiyenin gücüne erişememişlerdir. Kâtipleri *kâtibân-ı hazine-i âmire* (reis-ül küttab nezaretinde nişancıya bağlı) ve *kâtibân-ı ahkâm-ı divan* (defterdara bağlı) olarak iki sınıfa ayırmışlardır. Sonraları, ilmiye ve seyfiye bozulmalara ve güç kaybetmeye başlamıştır. Bu durum da güç kaybına sebep olmuştur ve kalemîye değer kazanmıştır.

¹³⁶ Halil İnalçık, (1972) "Osmanlı Devrinde Türk Ordusu", *Türk Kültürü Dergisi*, sy. 118, Ankara s. 131 c. 1, s. 178

¹³⁷ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1-2, 2004, s.241.

¹³⁸ Akyılmaz, agm, s.241.

- Saray hizmetlileri; Harem, Enderun ve Birun olarak bölümlere ayrılan saray hizmetleri, saray içerisinde bazı görevler yapanları da yönetici kabul etmişlerdir. Görevlilerin başlıcaları Enderun Ağaları, Hazinedar Baş, Saray Ağası, Kilerci Baş, Kapıcı Baş, Rikâb Ağaları, Matbah-ı Âmire Çavuşbaşı, Darphane Emni, Emni'dir.¹³⁹ Yönetici ile reaya ayırımını imparatorluğun sonuna kadar sürdürdüğü görülmektedir.

Yönetici sınıfından olmayan bütün tebaa reaya olarak görülmüştür. Kısacası sadece kırsal alanlarda yaşayarak, tarımla uğraşanlar reaya değil, kasabalarda ve şehirlerde oturup, sanayi ile ticaretle uğraşanlarla göçebeler de reaya sınıfına girmektedir. Osmanlı Devleti'nde yaşayanların raiyyetinin hukuki statülerine bakıldığında özellikleri ve konumları reayadan daha farklı, "ortakçı kullar" ile "çeltükçi reaya" ismi verilen kimi sosyal grupların olduğu da görülmektedir. Bu grupların en önemli farklılıkları normal reayaya göre daha fazla kısıtlamalara tâbi olmalarıdır.¹⁴⁰

Tüm ekonomik yaşamın amacı Saray'ın ihtiyaçlarını gidermekti. Toplumsal ekonomik faaliyetlerin bunun dışında önemli bir amaç gütmesi söz konusu edilmiyordu. Zaten, merkezi otoritenin tüm ekonomik faaliyetleri bir demir pençeyle denetlenmesinin amacı da, bu nedenleydi. Bu yapılanmanın bekçisi, bürokrasidir. Osmanlıdaki bürokratik sınıfın ayrıcalıklı konumu, çok farklı yorum ve görüşlere sahip olan araştırmacıların ve Türk iktisat yazımına genellikle emek vermiş kişilerin buluştukları ortak noktadır.¹⁴¹

Geleneksel toplumlarda yönetici sınıfın statüsünün irsi, olduğu sosyal bilimlerde gözlenen ve kabul geren bir gerçektir. Fakat bu gerçek, Osmanlı tarihi ile uğraşanlar tarafından, Osmanlı toplum sistemi ve yönetici eliti için geçersiz sayılmış ve bu durum Osmanlı toplumlarının kendine özgü bir niteliği olarak gösterilmiştir. Siyasal bilimciler tarafından bu nitelik yalnız Osmanlı

¹³⁹ Akyılmaz, a.g.m. s.242.

¹⁴⁰ Akyılmaz, agm, s.243.

¹⁴¹ Altan, age, s.119.

değil, Çin toplumu için geçerli gösteriliş ve kendi yeteneği ile yükselme (achievement) motifi, ayırt edici bir özellik olarak saptanmıştır. Oysa gerçeklere ayrıntılı olarak bakıldığında bu varsayım geçerliliğini bir ölçüde yitirmektedir. Bir kere yönetici sınıf üyelerinin statü temeli olan tımarın irsi olduğun belirmeliyim. Bundan başka, Osmanlı toplunda bazı şeyh, vakıf mütevellisi gibi taşra hayatında egemen olan grupların, bu egemenlik araçların irsi olarak devam ettirdiklerini de ekleyelim. Bundan başka ilmiye sınıfında da (ki en çok yeteneği dayanarak yüksel inmesi gereken kesimdi) irsi atamalar ve yükselmeler normal yoldan ilerlemek isteyenler engelleyecek düzeydeydi. Yüksek yöneticiliğin güç devlet imtihanlarına ve uzun eğitime dayandığı geleneksel Çin'de de de Mandarinler zümresinin çocukları daha çok şans sahibi idi ve bazı sınavlarında başarısız olsala bile üst derece eğitim ve görevlere devam edebiliyorlardı. Eğitim herkese açık değildi ulema aileleri oluşmuştu.

Osmanlı toplumunda eyaletlerdeki egemenlik genellikle irsi olarak devam ettiği halde, merkezi hükümet örgütü incelemekle yetinenler devşirme-kapıkule yöneticiler üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Bir kere şunu belirtmekte yarar var ki bu sistem 14.yüzyıl ortalarında başlayıp 17.yüzyıl başlarında ortadan kalkmıştır. İki yüzyıllık bir uygulama, altı yüzyıllık bir toplum ve devlet sistemi için zaman bakımından temel bir gerçek olarak alınamaz. Bundan başka bir kapıkulu tipindeki sistemler sadece Ortadoğu monarşilerinde görülen bir özellik değildir Avusturya monarşisinin de Leibgardist'ler büyük Petro'ya kadar Rus Çarlığı'nda görülen Strelitsiy aynı amaç ve gereksimlerle kurulan, benzer sistemlerin adlarıdır. Nihayet, ister kapıkulu isterse ilmiye sınıfındaki basit halk çocuklarının sınırlı yükselme olanağını istemin tümüne yayarak, Osmanlı toplumuna yetenekle yükselinebilen toplum niteliğini vermek abartmadır. Sınıfsal hareketliliğin bütün geleneksel toplumlar gibi Osmanlı toplumunda da sınırlı olduğu bir gerçektir. Ancak Batı Avrupa gibi kapalı sistemin geç ve güç kırıldığı bir topluma göre Osmanlı sistemi toplumsal tırmanışa çok cevaz vermektedir. İlginç bir örnek de Rusya'da görülmektedir.¹⁴²

¹⁴² Ortaylı, a.g.e., s.31-32.

2.5. Yönetim ve Diğer Etki Grupları

Geleneksel devlet ve yönetim örgütünün tipik bir özelliği vardır. Dayandığı teknoloji dolayısıyla güçsüz olan kontrol araçlarının ve hizmet fonksiyonlarının yetersizce yerine getirilmesinde doğan açığı, çeşitli mahalli gruplar yardımına başvurarak kapatır. Bu gruplar, yerel elemanlar, meslek gurupları, lonca temsilcileri, dinsel liderlerdir. Kırsal bölgelerde güvenliğin sağlanması, vergi tahsili ve askeri eğitimi tımarlı sipahiye bırakan devlet, benzer görevleri kentlerde de yerel yardımcılarıyla sağlar. Kentlerde narh uygulaması vergi tahsili, mahkeme kararları verilirken, lonca temsilcisine eşrafa, o yerin ulemasına başvurma (şühudu'l-hal denen tüzel kişiliği olmayan bir kurul bu görevlerde kaydı ya yardımcı olurdu.) gibi işlemler bu süreci kanıtlamaktadır. Memleket ayan-eşrafına bizzat kadı, fiyat uygulamaları, güvenlik ve vergi işlemlerinden yerel geleneklerin saptanmasına kadar her konuda başvururdu. Fizik mekânda da naib, imam atamak ve gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenlerine de kendi mahallerinin bazı görevlerini yüklemek bu sistemin dayandığı bir sonuçtur. Loncalar sadece ekonomik konularda değil, üyeleriyle ilgili güvenlik ve infaz konularında bile söz sahibi idiler. Örneğin dedbağ (derici) esnafı aralarında mücrimleri teslim etmez, kendileri cezalandırırdı. Gene ordunun iaşesini tamamlamak avarız vergilerini toplamak kentlilerin işiydi. Yangınlarda mahalle halkı harekete geçirir mahalle güvenliği bile onlara bırakılırdı. Geleneksel sistemlerin dayandığı teknolojinin basitliği ve buna bağlı olarak örgütlenmenin de basit yapısı ve güçsüzlüğü, bu sonucu doğurmuştur. Bu Osmanlı toplumunda da böyle idi. Mahalle güvenliği mahalle sakinlerinden önce zabitanın görevi olması, Türkiye'de ancak II. Abdülhamid devrinde gerçekleşmeye başlayan bir olgu idi ve orada bile halk henüz bu duygulardan kurtulmuş değildi. Bu hüküm geleneksel toplumlarda geçirilen bir aşama idi.¹⁴³

¹⁴³ Ortaylı, age, s.32-33.

2.6. Osmanlı'da Köy ve Tarım

Osmanlıda, tarım çoğunlukta olan iktisadî sistem hâkimdir. Sanayi-öncesi tarım toplumlarının özellikleri, Osmanlı'da bulunmamaktadır. Buradan hareketle, sanayi öncesi diğer tarım toplumlarında, bölgelerarası, milletlerarası ve bölge içi ticaret, kentsel olan ekonomik unsurlar ve hayvancılık ekonomide önemlidir. Bu toplumlarda tarımsal sıfatların uygunluğunu meşrulaştıran husus, ekonomik yaşamda, maliyede ve üretim ilişkilerinde önemli olan tarımsal üretimin sonunda kazanılan gelirlerin tutması ile toplumun büyük bölümünün yaklaşık yüzde 80-90'ının tarımsal faaliyet ile iştigal etmesidir. Osmanlı toplumunda, 1520-30'lu yıllara ait olan tahrir defterlerinde bulunan veriler bu unsuru açıkça göstermiştir. 19. yüzyıla ait olan nüfus istatistikleri de buna benzerlik göstermektedir.¹⁴⁴

Bir çift öküz ve sapan, tarım ekonomisinin temel üretim aracıdır. Kuru tarımla buğday ve arpa ekimi iklim zamanlarında, sabanın odun yada demirden yapılmasının neden olduğu değişikliklerden ziyade tarım teknolojisi bakımında değişikliği sanayileşmeye kadar görülmez. Köylü ailesi, tarımda temel emek birimidir.¹⁴⁵

Osmanlı mirî-tapulu arazi sisteminin kökü Geç Roma İmparatorluğu ve İran dönemine kadar uzanmaktadır. Köylü işletmelerin temelini çift öküzle aile emeği oluşturmaktadır. Bu sisteme, Halil İnalçık çift-hane sistemi ismini vermiştir. Yukarıda sayılan unsurlar ile üretim birimi bir malî ünite sayılmaktadır.¹⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yaşamında tarımın önemli bir yeri vardır. Köylerde yaşayan çiftçiler, geçimlerini toprağı işleyerek sağlamaktadırlar. Ziraat yapan köylüler, elde ettikleri ürünün vergisini vererek, sorumluluklarını yerine getirirlerdi. Osmanlı Devleti'nin ilk fütuhat dönemlerinde ganimet

¹⁴⁴ Mehmet Öz, (2000) "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", *Yeni Türkiye*, Sayı: 32, Ankara, 2000, s.28.

¹⁴⁵ Halil İnalçık, (1993) *Köy, Köylü ve İmparatorluk, Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.2.

¹⁴⁶ İnalçık, age, s.2-3.

mallarının çokluğu dolayısıyla çiftçinin ağır vergilerle baskı altında tutulmadığı anlaşılmaktadır. Birinci Osman döneminde Germiyan'dan birisinin gelerek, bir şehir pazarının “bacı” iltizam almak istediğinde, padişahın kendisine bac'ın ne olduğunu sorduğunu, pazara gelenlerden alınan para cevabı verilince “senin pazar ehlinde alacağın mı var ki akçe alırsın!” dediğini, bunun bütün padişahlar tarafından alındığı söylenince padişahın, bir kişi kim kazanır gayrının mı olur. Onun mülkünde benim ne dehlim vardır kim andan akçe alam” diye cevap verdiği anlatılır. Osmanlı Devleti'nde köy halkı, ektiği toprağın ve diktiği meyve ağacının bağı, kovanın öşür ve vergilerini hemen devlet hazinesine vermezler. Devletin hizmet karşılığı toprakları bıraktığı arazi sahibine veya vakıf ise vakfa vermek zorundaydı. Osmanlı'da çiftçi çift vergisi, dönüm vergisi, bennak ve mücerred vergilerini, çiftbozan vergisini ve öşür vergisini ödemek zorundaydı.¹⁴⁷

Osmanlı devleti bir tarım devleti idi. Kendisine miras olarak Ortadoğu ve Bizans müessesesi kalmıştı. Fuat Köprülü Bizans müesseselerinin Osmanlı'ya tesirleri adını vermektedir. M.F. Köprülü Bizans müesseselerinin Osmanlıya tesirleri başlangıcında temsil oluyordu. Her yeni sistem kendi değerleri ile gelir fakat eski sistem tamamen yok edilmedi. Atacaklarını attı, alacaklarını aldı, bunu kısaca “işe yarayanları al, işe yaramayanları at” diye bilirsiniz. Osmanlı bir askeri imparatorluk olarak ortaya çıktı ve bütün yapılanmasını buna göre yaptı. Batı tarihçiler Osmanlıyı dev bir savaş makinesine benzetmektedirler. Bu makinenin dişlilerinin dönmesi için enerjiye dönmesi için ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı Osmanlı köyü ve köylüsü karşıladı. Bir nevi rüzgârla çalışan elektrik santralleri gibi köylüyü kullandı.¹⁴⁸

Toprak sistemi bu yapı üzerine kuruldu ve yıkılana kadar devam etti. Zaten Osmanlı'nın yıkılmasında ortaçağ göre tamamen yeniyi temsil eden sistem 17.yüzyıldan itibaren sos vermeye başlamıştı. Celali isyanları bir köylü ve köylülük isyanı idi. Devlet adamları 4.Murat'tan itibaren bu kanun üzerine

¹⁴⁷ Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.106.

¹⁴⁸ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, s.206.

düşündüler fakat Avrupa'yı takip edemediklerinden sorunların asıl kaynağına inemediler. Şiddet ve güç kullanarak sivilceler patlatılmaya çalışıldı. Ama yara iyileşeceğine kanamaya devam etti ve kan kaybı durmadı hatta yara zamanla kangren haline geldi. Sonunda eli kazanalım derken kolu, kolu kazanalım derken gövdeyi kaybettik. Geriye ıssız çöller aşiyansız ovalar, emek mahrumu günler kaldı.

Osmanlı toplumunun önemli bölümü köyde yaşayıp tarımla uğraşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bazı topraklarında tımar sistemi uygulanmakla birlikte bunu yöneten köylü hane reisi, tapu bedelleri karşılığında çıplak olan mülkiyeti devlete ait olan miri arazilerinin yani çiftlik adı verilen yerlerin kullanım haklarına sahiptir. Bu arazilerin boş bırakmaması ve ödemekle yükümlü olduğu vergileri ödemek koşuluyla ölünceye kadar kullanabilmektedir. Ayrıca, tasarruf haklarını da vefatlarının ardından çocuklarına devredebilirler. Köylü ailesi tasarrufunda bulunan arazisinde genel olarak buğday ve arpa gibi hububat ürünlerini yetiştirmektedir. Öz, Anadolu platosunda üretimlerin yaklaşık olarak % 90'nının hububat olmasından kaynaklı bunun mono-kültür oluşturduğunu söylemektedir.¹⁴⁹

Bunların dışında bölgelerin toprak, iklim genel olarak coğrafi yapısına yetiştirilebilecek ürünlerin ziraatını da yapabilmektedir. Kanunnamelerde de belirlenmiş olan ölçülerde üretim ile ilgili vergilerini devlete ödemekle yükümlüdürler. Çiftçi ailenin vergi vermesinin temel koşullardan biri ellerindeki arazilerde üretim yapmasıdır. Bu da arazinin boş kalmaması ve üretim düşüklüğü durumuyla karşılaşılmaması amacıyla devlet merkezden gönderdiği görevlileri ve tımarlı sipahileri aracılığı ile sistemi sıkı bir biçimde denetleyerek kontrol altında tutmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Mehmet Öz, "XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", **Kebikeç**, Sayı: 23, 2007, s.118.

¹⁵⁰ İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve Sebze Üretimi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 24, Konya, 2008, s.219-220.

Osmanlı İmparatorluğu tarıma elverişli bereketli topraklara sahipti. Halkın büyük çoğunluğu hayatını topraktan kazanıyordu. Bu, böyle olmakla beraber tarım batılı devletlerde olduğu gibi ilerlememişti.¹⁵¹

Çiftçinin ürettiği ürünü istendiği kişiye satamaması ve devletin imtiyaz verdiği kişilere satmak zorunda kalması da Osmanlı tarımının gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁵²

Köylülerin topraklara olan bağlılığına karşın, yer değiştirmesi toprağını bırakması çift bozan olması da yaşanabilecek genel bir olgudur. Osmanlı kanunları bu durumları önlemek için köylüyü 10 ve 15 yıl bir süre içerisinde yazılı oldukları köye geri getirme yetkisi de sipahiye verilmiştir. Bizzat böyle bir kanun çıkmış olması, köylünün yer değiştirmesinde kolaylığa bağlanabilir. Bu kolaylık, köylünün toprağın maliki olmasından ileri gelir. Tabii sebeplerle, yani çölleşme, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle yahut yol üzeri olması, devletin avarız sistemi içinde fazla hizmetler yüklemesi ve özelliklerle ağır vergiler koyması yüzünden köylü toptan köyünü terk edip başka bir taraflara göçer. Yahut başka önemli bir amil olarak vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkânları dolayısıyla köylü, vakıf köyelerine gider. Tabii olarak köylü, yaşamı için daha iyi, daha garantili şartlar arar. Tahrir defterlerinde köylünün bırakıp gittiği mezra adı altında kayıtlı köyler hayret edilecek kadar çoktur. Birçok sancaklarda bu gibi mezraların sayısı köy sayısı kadardır. Bununla beraber biliyoruz ki, mezralar yalnız terk edilmiş eski köylerden ibaret değildir. Bir köylü nüfus çoğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boz araziye tarıma açar ve yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi biçiminde devletten kiralar. Böylece ortaya çıkan bu gibi topraklar da defterlerde mezra adıyla kaydolunur. Bu mezralar üzerinde geçici yerleşmeler, birkaç haneden ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilir. İşte bu gibi arazi de daima mezraların çoğu böyle ortaya çıkmış görünmektedir. Fakat sonraları genellikle ağır vergi yükünden

¹⁵¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri**, C.VIII, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.435.

¹⁵² Hayri R. Sevimay, (1995) *Cumhuriyete Girenken Ekonomi-Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, Kazancı Kitap, İstanbul, s.42.

kurtulmak için, köylünün kısmen veya tamamen köyünü bırakıp kaçtığına dair birçok misal biliyoruz. Bu arada Osmanlı devletinin tarla arazilerinden ziyade, emeğin kontrolü için devletçi-patrimanial karakteri, bir takım köylerin özel bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Bunun en göze çarpan misali, derbentçi küreci ve çeltikçi köyelerine görülmektedir. Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden işçiliği ve pirinç tarımı yapmağa mecbur edilmiş köyler, böylece ekonomik ve sosyal bakımdan tamamıyla farklılaşmıştır.

Osmanlı köyü, hiçbir zaman toprağın ortak (communal) tasarrufuna bağlı köy tipini temsil etmemiştir. Gerçi göçebelerin ve göçmenlerin yerleşmesinde toprağın ortak mülkiyeti ve tarım topraklarının periyodik parsellenmesi görülür. Fakat Osmanlı imparatorluğunda tipik köy, miri arazide raiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğluna bırakan bağımsız köylü ailelerinden meydana gelmiştir. Başka bir deyimle, çift- hane sistemi Osmanlı köyünün ana sosyal yapısını belirlemiştir. Köy cemaatinin ortak tasarrufları yani, ortak merası ortak ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri mezarlığı ve suyu ortaklaşa bir köy tasarrufunu ifade etmekle beraber, hiçbir zaman bir communal köy tipinden söz etmemize imkân vermez. Bazı konularda köy halkının birbirinin işini topla halde görmesi, yani imce usulüne de cummunal köy tipi için bir örnek olarak alamayız. Ortaklaşa kullanılan varlıklar içinde otlak yeri için köyün göçebelerle veya komşu köylerle uğraşısı köylerin tarihinde önemli bir yer tutar. Devlet esasen otlak bahsinde belli otlakları belli köylere ayırarak köyler arasındaki çatışmaları en aza indirmeye çalışmıştır. Köyler arasında sınır tayini kadılar aracılığı ile yapılır, sınırlar bir hüccetle tespit edilirdi.

Bazı vergilerin köyün ortalaya sorumluluğunu gerektirdiğinin ayrıca tartışmak gerekir. Örneğin avarız ve cizye vergilerinin toplanmasında, özellikle 16.y.y'dan sonra köyün bir cemaat olarak tayin edilen meblağdan toptan sorumlu tutulduğunu biliyoruz.

Özetle Osmanlı köylü, tarlaları, otağı ve çayırı sınırlandırılmış, defterlerde ve kadı hüccetlerinde territorial varlığı tespit edilmiş idari bir ünedir. Sipahilerin birbiri karşısında veya diğer idari üniteler, örneğin vakıflar karşısında haklarını belirleyen bir birimdir.

Osmanlı köyü, esas soysal-ekonomik yapısı bakımından, riayet çiftlikleri üzerine bağımsız üretim yapan çift-hanelerden oluşmuş bir köy toplumdur. Bu cemaat içinde, çiftlerin ve ailelerin bağımsızlığı esastır. Başka bir deyimle, Osmanlı yapayı devam ettirmeye çalışmış ve birçok bölgelerde karakterler taşıyan köy tipi hâkim olmuştur, denilebilir.¹⁵³

2.7. Osmanlı Toprak Sistemi Kurulduğu Dönemde Toprak Sistemine Getirmiş Olduğu Yenilikler

Osmanlı kurulduğu dönemde ve sonrasında toprak sistemine bir takım yenilikler getirmiştir. Bu yenilikler çalışmamızın bu bölümünde detayları ile açıklanmaktadır.

2.7.1. Osmanlı'nın Bir Köylü İmparatorluk Olup Olmaması

Singer, Ortadoğu'da köy çalışmalarının üzerinde XIX. yüzyılın öncesine ilişkin tarih araştırmalarında pek durulmadığını, klasik ve ortaçağ İslam tarihine ilişkin köylü araştırmalarının henüz emekleme düzeyinde olduğu gibi Osmanlı tarihinde de durumun aynı olduğunu söylemektedir. Singer ayrıca, çok az eserin köylüler üzerine yoğunlaştığına ve bu çalışmaların da daha çok tarım ve sulama hakkındaki amprik incelemeler ya da feodalizm, modernleşme ve devrime ilişkin kuramsal tartışmalar bağlamında köylüler konusunu ele aldıklarına gönderme yapmaktadır.¹⁵⁴

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz iklim kuşağında bulunan diğer devletler gibi, ekonomisinde tarım ve hayvancılığı birlikte yürüten bir “köylü imparatorluğu”dur. Bununla birlikte devletin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan köylülerin, imparatorluk tarihinin resmi belgelerinde büyük şahsiyetlerin ya da olayların arka planında kaldığı anlaşılmaktadır. Köylüler devletin resmi belgelerinde tahıl, yağ, et, meyve ya da gümüş para miktarına

¹⁵³ İnalçık, age, s.11-13.

¹⁵⁴ Bülent Özdemir ve İsmail Arslan, “Orta Bir Köy Var Uzakta”, 19. Yüzyıl Osmanlı Köy Toplumunda Sosyo-Kültürel İlişkiler ve Değişim: Balıkesir Örneği”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume 6 Issue 3, 2013, s.24.

dönüşmüş vergi yükümlüleri listesi olarak görünmektedir. Bu yönüyle köyler ve köylüler Osmanlı tarihinde yönetici, askeri, dini ve ticari ricalin, kentlilerle göçebelerin altında veya çevresinde “gri bir ton” olarak durmaktadır. Hâlbuki köylü nüfus Osmanlı İmparatorluğu’nun temellerinden biri ve gücünün de ayrılmaz parçasıdır. Reaya sınıfının ana kitlesi olan köylüler, dini bakımdan Müslüman ya da Hıristiyan’dırlar. Hem kendi geçimini hem de egemen askeri sınıf ile askeri, idari ve dini görevlilerin gelirini oluşturan köylünün tarımsal emeği, devletin zenginliğinin temelidir.¹⁵⁵

Bir köyün temettuat defterine köy olarak kaydedilebilmesi için hane sayısının ya da nüfusunun çok da önemli olmadığı da görülmüştür. Çünkü inceleme sahamızdaki köylerin temettuat kayıtlarına baktığımızda, bu köylerde on bir haneden yüz yetmiş sekiz haneye kadar ailelerin yaşadığı görülmektedir. O nedenle “nüfusu belli bir sayının altındaki yerlere köy denir” şeklindeki bir köy tanımı, XIX. yüzyıl Osmanlı dünyası için geçerli bir tanım değildir. Bunun yerine Halil İnalcık’ın da ifade etmiş olduğu gibi, Osmanlı döneminde bir köyün köy olarak tanımlanabilmesi için, daha önceki yıllarda imparatorluk düzeninin tutmuş olduğu defterlere (tahrir defterleri gibi) defaatle yazılmış olması gerektiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁶

2.7.2. Osmanlı Sisteminin Statik Olması ve Sınıflı Bir Yapının Ortaya Çıkmaması

Osmanlı Devleti’nde cemiyeti iki ana grupta incelemek mümkündür.

1. Askeri isminde toplanan ve işleri icabı vergilerden de muaf olanlar.
2. Köylüler, şehirliler ve göçebe aşiretlerden oluşan reaya ismi verilen vergi mükellefi guruptur. Bu grup, reayadandır ve padişah berati ile bir bölüm vergiden muaftırlar. Raiyyet ve askeri arasında muaf ile müselleme reaya ismiyle anılan bir anlamda serbest bir zümre vardır. Osmanlı toplumunda yapılan sınıflaşma verilen işlevleri olmakla birlikte, tüm

¹⁵⁵ Özdemir ve Arslan, agm, s.24.

¹⁵⁶ Özdemir ve Arslan, agm, s.25.

kanunlar ile nizamlar, sınıfların hukuki yapısıyla paraleldir. Osmanlı toplumunda Avrupa'dan ayrı olarak sınıflar birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmamıştır. Padişah berati ile askeri sınıftan bir birey reayaya dahilken, reayadan herhangi bir kimse de beratla askeri statüsü kazanmıştır.¹⁵⁷

Osmanlı Devletinde askeri sınıf, idari sisteme bağlıdır. Bugünkü anlamda askerlik hizmeti ile birlikte memur statüsünde bulunanlar kimseler bu sınıfta bulunmaktaydı. Askerlik hizmeti yapan kişiler, bu hizmetlerinin karşılığında, devletten bir yerin yıllık veya köylerin gelirini kendileri adına toplama yetkisini almışlardı. Bu tarzdan ücret alanlar dirlikler yani tımarlı sipahiler, Beylerbeyileri, vezirler, Sancak beyleri ve Enderun ağaları gibi yüksek devlet memurlarıydı. Osmanlı tarihinde ümera ismi verilen dirlik erbabı sadece görevde buldukları sürede askeri sıfatını taşımaktaydı. Çalışma hayatına atılmaları ile bu sıfatları kalkmakla birlikte raiyyet sınıfına dahil olmuşlardı.¹⁵⁸

Memur sınıfıysa, hizmetlerinin karşılığında devlet hazinesinden gündelik alanlar ile, yine vakıflardan veya hazineden gündelik alanlar olmak üzere iki bölümde mütlaa edilmiştir. Bunlardan ilki "Ulufe" ismiyle gündelik alırlardı, Kapıkulu askerleri, kale koruyucuları, Enderun hizmetlileri, asesbaşılar, subaşılar gibi görevliler, Ulufe erbabı bu sınıf içerisinde telakki olunmaktaydı. İkinci grup ise müderrisler, kadılar, medrese talebeleri ile mezunlarıyla bunların yanındakiler ve akrabaları olmakla birlikte, ilmiye adı altında vergilerden muaftılar. Bunlar, cihet veya vazife adı altında aldıkları ücretin niteliği dolayısıyla ehl-i cihet ismiyle de anılmışlardır.¹⁵⁹

Reaya, vergi veren kasaba ve köy ahalisiyle konar-göçer olarak anılan göçebe aşiretler bu gruba dâhildiler. Bu gruplardan herhangi biri devlet tarafından bazı vergilerden muaf tutularak askerlikle vazifelendirildiklerinde,

¹⁵⁷ Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, s.91.

¹⁵⁸ Halaçoğlu, age, s.91-92.

¹⁵⁹ Halaçoğlu, age, s.92.

vazifeleri devamınca raiyyet statüleri sona erer, askeri hükmü bitiminde ise yeniden raiyyet olurlardı.¹⁶⁰

Osmanlı devletinin yönetim anlayışının bir sonucu olarak çok büyük toprak sahipliği gibi bir yapılanma mümkün olmamıştır. Ekonomik alanda büyük toprak sahiplerinin yerini, Osmanlıda devlete ait toprakları işleyerek elde ettikleri üretimin bir bölümünü Devlete vergi olarak geri veren küçük üreticiler almıştır. Bu durum, toplumun içinden bireylerin kişisel olarak ekonomik faaliyetlerini geliştirip, yeni ticari fikirler yaratmasını uzunca bir dönem engellemiştir.¹⁶¹

Osmanlı-Türk toplumu uzunca bir süre maddeye karşı bir açlık duymamıştır. Çok geniş yer altı ve yer üstü kaynaklara ve verimli arazilere sahip olan Osmanlı gerileme devrine kadar bolluk ve bereket içinde yaşama şansına sahip olmuştur. Bu şansa bağlı olarak halkın çok fazla çalışmasına, yeni arayışlara girmesine gerek kalmamıştır. Bunun sonucunda mala ve dünyevi fırsatlara çok fazla tamah etmeyen kanaatkar bir insan yapısı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla mevcut durum, girişimci bir anlayışın yerleşmesine ve gelişmesine çok uygun olamamıştır.¹⁶²

Taşıyıcı faktörlerin yapısal doku alanları geniştir. Özellikle, babalar-dervişler, ahiler, güçlü aşiret dokusu ile idari örgütlenmeyi gerçekleştirmekle yükümlü yöneticiler, yargı ve dini kurumlarını besleyecek fukaha zümreleri, savaşa aktif olarak katılan halk kitleleridir. İmparatorluğun özellikle gelişme zamanlarında bu zümreler arasında toplumsal olarak dikey hareketlilik hususunda oldukça geçişmiş bir konunun varlığı erken dönem Osmanlı toplumunun en önemli hassasiyetlerinden biri olmuştur. Bu geçişkenlik şartlarının XV. yüzyılın sonlarında dahi var olduğu bilinmektedir. Bu sistemin oturması ve askeri yapıda meydana gelebilen önemli gelişimler XVI. yüzyılın

¹⁶⁰ Halaçoğlu, age, s.92.

¹⁶¹ H. Bahadır Akın, "Türkiye'de Girişimcilik ve Memurluk Üzerine Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin'den Mülhem Bir Analiz", **Piyasa**, 6-7, 2003, s.32.

¹⁶² Cem Doğru, "Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 11/1, 2008, s.77-78.

başından geçişkenlikteki esnekliğin de kaybolmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum da toplumda dikey hareketlilik anlamında daha statik bir döneme girmesine zemin hazırlamıştır.¹⁶³

Barkan'ın (1980:739) tabiri ile “çiftçi sınıfların hisselerine düşen ağır mükellefiyetlerden kaçıp kurtulabilmeleri imkanını kaldırmak için raiyyet oğlu raiyyettir prensibi..” getirilerek köylülerin yada reayanın statü ve mekan değiştirmesini engellemek için konulan kanuni sınırlamalar ile sistem pekiştirilmekle birlikte toplumun statik bir yapıya bürünmesi de istenmiştir.¹⁶⁴

Prens Sabahattin'e göre ise, Osmanlı imparatorluğunun ilerlemesine engel teşkil eden temel faktör toplumun dini değil sosyal yapısıdır. Onun anlayışıyla, girişimci sınıfların oluşamamasının zemininde Osmanlı halkının bütüncü ve eğitim sisteminin de Osmanlı-Türk insanlarını bağımsız bir hayata hazırlayamaması yatmaktadır. Bu sebeple girişimcilik ruhunu törpülenmişler, Osmanlı-Türk insanlarını sürekli resmi görev yapmaya teşvik etmiştir. Dolayısıyla toplumun üzerinde görüş birliğine vardığı bu ortak görüş, risk almaktan korkan, girişken olmayan bir insan kitlesinin oluşmasına yol açmıştır. Bu arada emek, talep ve arz yapısını tamamen statik bir ekonomi içinde kontrol ettiğinden, serbest rekabet ortamını ortadan kaldıran lonca sistemi de Osmanlı-Türk sanayisinin kapitalizme ulaşmasının önündeki en ciddi engellerden birisi olmuştur.¹⁶⁵

Kapitülasyonlar ve o dönemin ikili anlaşmalarıyla Osmanlı topraklarında ticaret, belli bir yükselişe geçmiş ve yaygınlaşmıştır. Kapitalizmle bütünleşme süreci öncesinde Osmanlı'nın yerli unsurları (Müslüman) tarımsal faaliyetler yanında geleneksel zanaatlarla da meşgul olmaktadır. Genişleyen ticaretin etkisi ile korunmasız halde kalan yerli zanaat erbabının, küçük tezgahlarda yaptıkları üretim ithal edilen yabancı ürünler karşısında gerilemiş ve zamanla ortadan kaybolmuştur. Yerli nüfus ekonomik anlamda mevzi kaybederken

¹⁶³ Yunus Koç, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, **Bilgi**, Güz, Sayı: 35, 2005, s.240.

¹⁶⁴ Koç, agm, s.239.

¹⁶⁵ Akın, agm, s.35.

Avrupalı iş adamlarına kültürel, dini ve dil olarak yakınlığı olan Hıristiyan Osmanlı tüccarları oldukça ayrıcalıklı bir duruma geçiş yaptılar. Ne var ki bu gayrimüslim burjuvazi, sahip olduğu potansiyeli Osmanlının ekonomik gelişimi açısından değerlendirmeyi hiç düşünmemişlerdir.¹⁶⁶

2.7.3. Osmanlı Yönetici Sınıfı ve Köylü İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Karşılaştırılması

Osmanlı yönetim yapısı, üzerinde kurulduğu Türk-İslam toplumlarının mirasçısı olarak başlangıçtan itibaren dinsel bir içerik kazanmıştır. Osmanlı devletinin kuruluşundan başlayarak din kuralları, yönetim ve hukuk alanında en üstün yasa olarak gözetilmiştir. Yöneten-yönetilen ilişkileri de ağırlıklı olarak din kurallarına göre düzenlenmiştir.¹⁶⁷

Osmanlı padişahlarının düzenleyici ve örgütleyici otoritesi, toplumun bütün sınıf ve zümrelerine belirli bir statü vermiş, köylerden, vakıflara, saraydan, medreseye kadar her şey onun sıkı kontrolü altına girmiştir. Toplum düzeni için sınıfların kendi çevrelerinin içinde tutulması gerektiğine inanılmış, bu sınıf düzenini tayin ve tespit eden de mutlak iktidar sahibi olan padişah olmuştur.¹⁶⁸

Fakat yöneten-yönetilen ilişkisindeki bu olumlu görüntü 17. yüzyıldan başlayarak bozulmaya ve yozlaşmaya başlamıştır. Halkı koruyan devlet anlayışının yerini halkı ezen, soyan, horlayan bir devlet anlayışı almaya başlamıştır. Çözülme sürecinin temelinde, yönetenlerin ekonomik kaynaklara olan ihtiyaçlarının artması ve mevcut kaynakların bu ihtiyacı karşılayamaması olgusu yatmaktadır. Bunun yanında devlet adamlarında görülen gösteriş, lüksün

¹⁶⁶ Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999, s.192.

¹⁶⁷ Mehmet Göküş, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Modern Türkiye'ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerinin Gelişimi", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 15, S. 3, 2010, s.229.

¹⁶⁸ Göküş, agm, s.230.

yanında ciddiyetsizlik, liyakatsizlik, adam kayırma ve rüşvet gibi davranışların giderek artması imparatorluğun çözülme sürecine girmesini hızlandırmıştır.¹⁶⁹

Osmanlı Devleti'ne diğer devletlerden ayıran bir özellikte, halkın reaya ve yönetici sınıf olarak iki gruba ayrılmış olmasıdır. Bu ayırım, Orta Asya'da var olan ilk Türk devletlerinden bu yana başlayarak benzer biçimlerde ortaya çıkmıştır. Örneğin İslamiyet öncesinde Türk devletlerinde bulunan han ve ailesi, hanın etrafında olan askeri seçkin sınıflar yani beyler, hanlığın var olan kabileler ve budun adı verilen, halk tabakası biçiminde bir yapılanma görülmüştür. Osmanlı Devleti de önceki Türk devletlerine benzer toplumsal tabakalaşmayı kabul ederek müslim ve gayrimüslim ayrımı yapmadan halkı ayırmıştır. Osmanlı'nın siyasi ve sosyal yapısını karakterize eden bu ayırım Avrupa'da o zamanlarda var olan sınıf terimi tamamen farklıdır. Bununla birlikte iki sosyal gurup arasında da bazı farklılıklar bulunmaktadır.¹⁷⁰

2.8. Osmanlı'da Yönetilenlerden Alınan Vergiler

Osmanlılarda şer'i ve örfi olmak üzere iki çeşit vergi vardı. Bunların başlıcaları, zekat, öşür, haraç, cizye ve bunların teferruatı olarak konulan vergilerdi. Mukataa ve iltizam suretiyle verilen yerlerin gelirleri, avarız, bedel-i nezl, ağnam, madenler, padişah hasları fazlası, bağlı beylik ve krallıkların haraçları hazinenin başlıca gelirleriydi. Osmanlı Devleti öşri ve haraci araziye devlete ait arazi şeklinde koyduğu için tatbikat ona göre yapılmıştır Şeri vergiler arasında "pençik resmi" yani beşte bir denilen esir veya bedeli de, ilk zamanlarda önemli bir yer tutardı.¹⁷¹

Eyaletlerdeki vergi tarh defterlerinde, vergi alınmasına esasa olan masraflar şunlardır: Gelip geçen memur, ulak ve tatarların menzil ücretleri ve masrafları, vali, mütesellim, voyvoda ve köy muhtarlarının masrafları. Hükümet konağı, miri binalar, köprüler, su soyları inşaatı ve tamiratı vesaire.

¹⁶⁹ Göküş, agm, s.231-232.

¹⁷⁰ Akyılmaz, agm, s.240.

¹⁷¹ Bülbül, age, s.188.

Avarız vergileri şahıslar üzerine konmaz, avarız hanesi denen birimler üzerine konurdu. Muaf olanlar çıktıktan sonra geri kalan köy veya mahalle nüfusu tespit edilip belirli sayıda gerçek hane bir avarız hanesi sayılarak köyün veya mahallenin kaç avarız hanesi olduğu belirlenirdi. Böylece kazaların avarız hanelerini gösteren defterler hazırlanırdı. Avarız yükümlüleri köyde ise toprağa, şehirde ise geçimini sağlayacak sürekli bir işe sahip faal nüfustu. Derbendci, köprücü, menzilci vs. gibi geri hizmetle mükellef olanlar avarız vergisinden muaf tutuluyordu. Ayrıca savaş alanı olan yerler ahalisi de tahribata mukabil bu vergiden muaftılar.¹⁷²

Müslüman çiftçilerden alınan öşür. Bu toprağın verimine ve ürüne göre değişmektedir. 1/5, 1/7, 1/8 ve 1/10 gibi.

Müslümanların hayvanlarından alınan vergi. “Adet-i ağnam”

Müslüman olmayan çiftçilerden alınan haraç. Müslüman olmayan halkın vermekle yükümlü olduğu toprak vergisidir. Üzerinden haraç alınan toprağa arazi-i haraciye” denir. Fetih sırasında, sahipleri Müslüman olmayan topraklardır. Bu topraklar vergisini ödemek şartı ile sahiplerine bırakılmıştır. Haraç-ı muvazzaf ve mukaseme olmak üzere iki kısımdır. Haraç-ı muvazzaf, toprağın dönümüne göre alınan sabit vergidir. Haraç-ı mukaseme toprak ürünlerinin 1/10 ile 1/2 arasında alınan vergilerdir.

Müslüman olman tebaadan alınan baş vergisi: Cizye: Müslüman olmayan halktan, askerlik hizmetinden muafiyet karşılığı olarak alınan vergidir. Şahısların ödeme gücüne göre, ala, evsat, edna olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Çocuklar, kadınlar ve papazlar bu vergiye muaf tutulmuştu.¹⁷³

Cizye, Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Cizye, bölgelere göre hane hesabı üzerinden alınmaktaydı ve miktarı her bölgede eşitti. 1689-91 yıllarında sadarete bulunan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa bir cizye reformu yaparak, ilk devirlerde olduğu gibi cizyeyi herkesin mali

¹⁷² Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, s.5.

¹⁷³ Bülbül, age, s.189.

durumuna göre ala (yüksek), evsat (orta) ve edna (aşağı) olmak üzere üç sınıfa ayırdı.¹⁷⁴

Osmanlı tımar sisteminde reayanın dirlik sahibine olan sorumlulukları yanında dirlik sahiplerinin de merkeze karşı sorumlulukları vardır. Reayanın dirlik sahibine olan mali yükümlülükleri üç kısımda ele alınabilir.¹⁷⁵

Ürün Üzerinden Alınan vergiler (Harac-ı mukaseme): Bunlar zirai vergiler ve hayvanlardan alınan veriler olarak iki bölümde incelenebilir.

Zirai vergiler genellikle öşür adı altında toplanmaktadır ve %10 civarında bir orana denk gelir. Aslında Müslümanlardan alınan ve mülk toprakların ürünlerinin zekatını ifade eden öşür, onda bir demektir¹⁷⁵. Fakat Osmanlı Devleti'nde harac-ı mukaseme vergisinin ve toprak kirasının bir alt dilimi olarak görülmüştür.

Öşür, toprak ürünlerinden vezir, kumandan vs. lere ayrılan pay olan salarîye ile birlikte alınırdı. Bu vergilerin aynı olarak alınması mecburiyeti vardı. Dirlik sahiplerinin reayadan nakdi karşılık istemeleri çoğunlukla yasaktı.

Zirai vergilerin çoğunu buğday, arpa ve çavdardan alınan öşür ve salarîye oluşturur. Bunlardan başka meyve bahçelerinden alınan bahçe; kavun, karpuz, ve hıyardan alınan bostan; turfanda meyvelerden alınan kevarek; baldan kovan; pamuktan penbe; ipek kozalarından alınan harr gibi vergilerde vardır.¹⁷⁶

Hayvanlar üzerinden alınan vergiler ise otlak vergisi, yaylak ve kışlak vergisi, ağnam vergisi ve ağıl vergisi olarak incelenebilir.

Otlak Vergisi, Hayvanların otlatıldığı dirliğin sahibine verilen vergidir. Sancak içindeki sürülerden alınmazdı. Bu vergiyi genellikle başka bir sancağa bağlı olan konargöçerler öderlerdi.

¹⁷⁴ Halaçoğlu, age, s.4.

¹⁷⁵ Tabakoğlu, age, s.204.

¹⁷⁶ Ömer Lütfü Barkan, "Öşür", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, İstanbul, 1990, s.800.

Yaylak ve Kışlak Vergisi Sürü sahiplerinin sürülerini otlattıkları yaylak ve kışlakların dahil olduğu dirliğin sahibine yılda bir defa ayni ve nakdi olarak ödedikleri vergilerdir. Köylülerin kayıtlı buldukları tımar sınırları içinde otlattıkları koyunlardan yaylak ve kışlak vergisi alınmazdı. Kısardan veya başka bir köyden gelip, bir köy sınırları içinde kışlayan sürüden yılda bir kere kışlak vergisi alınır.¹⁷⁷

Resm-i Ağnam, Resm-i Ganem, Adet-i Ağnam ve Adet-i Ağnam merkez hazinesine ait bir koyun-keçi vergisiydi. Fakat tımar sisteminde alınan koyun-keçi vergileri dirlik sahiplerine aittir. Padişah ve vezir haslarında adet-i ağnam olarak bir koyundan bir akça alınır.

Ağıl Vergisi, Adet-i Ağnam'a ek olarak, üç yüz koyun başına beş akçe olarak alınır. Bazen bunun yerine bir kuzu ya da koyun verildiği de olurdu. Bazı koyun-keçi vergileri 1595 yılında mukataa yoluyla merkez hazinesine bağlanmıştır.¹⁷⁸

Toprak Üzerinden Alınan Vergiler (Harac-ı Muvazzaf)

Yerleşik veya konar-göçer reaya, kullandıkları topraklara karşılık toprak sahibine bazı vergiler öderlerdi. Bunlar: Resm-i Çift, Çiftbozan Vergisi, Resm-i Zemin ve Resm-i Dönüm, Tapu Vergisi ve Asiyab Vergisi olarak adlandırılmaktadır. Resm-i Çift, Hem toprağa bağlı hem de hane başına alınan bir vergidir. "Kulluk Akçası", "Raiyet Resmi" olarak da bilinir. Bir çift sabit bir büyüklüğe göre değil, arazinin verimine göre hesap edilmiştir. Buna göre en verimli topraklarda 60, verimli topraklarda 70-80 orta verimli yerlerde, 100-120 verimsiz topraklarda ise 150 dönüm bir çift sayılmıştır. Bir çiftlik toprak için yılda bir defa alınır. Çift vergisi alındığı, eyalete göre 10 akçadan 50 akçaya kadar olabilirdi.

Çiftbozan Vergisi, Devlet, toprakların düzenli bir şekilde işletilmesini istiyordu. Kullanıma bırakılan toprağın üç yıl üst üste bos bırakan çiftçinin

¹⁷⁷ Tabakoğlu, age, s.205.

¹⁷⁸ Tabaloğlu, age, s.205.

toprağı elinden alınıp bir başkasına verilirdi. Köylünün toprağı boş bırakmasıyla zarara uğrayan dirlik sahipleri, eğer köylü başka bir tımar da çalışmış ise tekrar öşür ve çift vergisi istemek hakkına sahipti.¹⁷⁹

Resm-i Zemin ve Resm-i Dönüm, yerleşik veya konar-göçer reayanın çiftlik statüsü dışındaki topraklar için ödedikleri vergilerdir. Bunlar dönüme ve verime göre şenlik olarak arazi sahibine ödedikleri vergilerdir.

Tapu vergisi, bina yapılarak ya da harman yeri şekli de kullanılarak zirai faaliyetlerin dışında bırakılan miri topraklardan belirli bir değer olarak alınırdı. Sonraları bu vergiye bedel-i öşr, mukataa-ı zemin veya icare-i zemin denilmiştir. Asiyab Vergisi ise dirlik içindeki değirmenden belirli bir değer olarak alınırdı.

Kişi Üzerinden Alınan Vergiler: Bunlar, İспенç Vergisi, Bennak Vergisi ve Mücerred Vergisi, Arus Vergisi, Badı Heva, Yava Vergisi ve Resm-i Cürüm ve Cinayet Vergisi olarak adlandırılmaktadır. İспенç Vergisi, Müslüman olmayan reyadan alınan bas vergisidir. Bunu ödeyenler çift vergisi vermezler.¹⁸⁰

Bir tımar kaydolup toprağı olmayan ve başka bir işle uğrasan evli reaya bennak vergisi, babasının yanında ya da kendi basına çalışan bekar reaya ise mücerred vergisi öderdi.¹⁸¹

Arus vergisi, evlenen kız veya kadınlar için erkeklerden alınan vergidir.

Bad-ı Heva vergisi ise bir kişinin mal, mülk ve davarına zarar verenlerden alınan cezadır.

Yava Vergisi, kaybolmuş hayvanın bulunması halinde sahibinden alınan vergidir.

¹⁷⁹ Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti ve Medeniyeti", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**,

¹⁸⁰ Şükrü Nişancı, **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti**, Okumuş Adam Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri, İstanbul, 2002, s.80.

¹⁸¹ Nişancı, age, s.79.

Resm-i Cürum ve Cinayet vergisi ise dirlik toprakları içerisinde işlenen suçlardan alınan para cezalarıdır.

2.9. Max Weber’ci İktisat Anlayışı ile Osmanlı İktisat Anlayışının Karşılaştırılması

Üretim ilişkileri ve üretim biçimleri kavramları Marx’ın geliştirdiği kavramlardır. Fakat Marx, bu kavramları belli “toplumsal formasyonlar” çerçevesinde ele almıştır. Bu formasyonlarda belli bir hukuk sistemi ve iktidar yapısıyla bir “blok” teşkil ediyorlardı. Batı’da, klasik feodal çağda, krallar kendi malikaneleri dışında ancak görel bir otoriteye sahiptiler. Bu bakımdan feodal üretim ilişkilerine temel teşkil eden toplumsal birimler, senyörlerin regalien haklarını kullandıkları senyörlüklerdi. Gerçi feodal malikaneler üzerine kraldan ve kiliseden gelen ikili bir baskı vardı. Fakat kral, uzun süre senyörler arasında “primus inter pares”den öte bir otorite kazanamamıştır.

Batılı modern devletler tarihli bir süreç içinde ve üretim ilişkilerindeki gelişmeye paralel olarak kurulmuşlardır. Batılı bir toplum bilinci bu oluşumu 1100-1600 tarihleri arasındaki geniş bir devre içinde inceliyor. Kuruluş döneminden XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devletini Batılı devletlerle karşılaştırırsak, gelişme süreçlerinde büyük benzerlikler olduğunu sayabiliriz. Bu benzerliklerin başında her iki devletinde “kutsal” sayılan bir hükümdar ve onun yakınlarından oluşan ve tamamen danışma işleviyle yüklü bir “divan” şeklinde (Batı’da “Kralın konseyi”) bir iktidar yapısına dayandıklarını görürüz. Modern bürokrasilerin çekirdeğini oluşturan ve “meşrevet” i gerçekleştiren bu kurallar zamanla uzmanlaşmış branşlara ayrılmışlardır. Osmanlı Devletiyle Batılı monarjilerin, ikinci büyük benzerliği her ikisinde de modern anlamıyla bir bütçenin olmayışı ve hükümdarların kendi gelirlerinden oluşan ayrı bir bütçeye sahip bulunuşlarıdır. Batılı krallar kendilerine ait malikanelerin gelirlerini Osmanlı mültezimlerine benzeyen araçlara toplatıyorlar, Osmanlı sultanları da

padişah haslarından, bazı eyaletlerin salyanelerinden ve ganimetlerden oluşan zengin bir “Hazine-i Hasse”ye sahip bulunuyorlardı.¹⁸²

Batılı toplumlar dükahklardan şövalyelere kadar uzanan feodal malikaneler dışında korporasyonlar, belediye ve komün idareleri, kilise ve manastırlar gibi ara birimlerden meydana geliyorlardı. XVII. yüzyılda Osmanlı Devletinde görev yapan bir Fransız konsolosu, Osmanlı sancaklarını dükalık ya da kontluklara, yerel beyleri baronlara ve büyük eyalet paşalarını da kral naiplerine benzetmiştir. Batıda daha IX. yüzyılda Karolenj İmparatorluğunun Verdun Andlaşması (843) ile parçalanması sonucunda, Avrupa haritası az çok bugünküne benzer bir biçimde ortaya çıkmıştı ve yeni kurulan krallıklarda asiller, toprağın tasarruf hakkından mülkiyet hakkına doğru gelişen bir evrim içine girmişlerdi. Fransız tarihçisi E. Le Roy Ladurie, mutlak monarşinin zirvesini temsil eden XIV. Louis Fransa'nın XX. yüzyıldaki demokrasilerden çok daha az merkezîyetçi olduğunu kaydeder. Aynı durum fertleri Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Osmanlılar, her eyalete bir vali ve bir yeniçeri garnizonu yerleştirmelerine rağmen, uçsuz bucaksız imparatorluğu kontrol edebilecek idari mekanizmalara sahip değildiler. Tımar sistemi de feodal rejimin birinci aşamasını teşkil etmekle birlikte sürekli klasik feodaliteye dönüşme eğilimlerini taşımıştır.¹⁸³

Osmanlı miri-tapulu arazi sistemini, ancak çift-hane rejimi çerçevesinde anlayabiliriz. Bir çift öküzle beraber işlenebilecek kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulundurmak durumunda olan köylü ailesi, zirai rejimin ana etmeni olarak sistemin temelilerini oluşturmaktadır. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Çift hane bütün sistemin temel ünitesi olduğundan kanunnamelerde ve tahrir defterlerinde sırada daima ilkin çift resminden söz edilir. Burada, çift aslında bir çift öküz demektir. Bir çift öküzün işleyebileceğı tarlaların tümü de çiftlik adı almaktadır. Bizans

¹⁸² Timur, a.g.e., s.23.

¹⁸³ Timur, a.g.e., s.24.

İmparatorluğunda aynı üniteye, çoğu zaman çift karşılığı olarak Zeugarion (ki bu da Farsça cuft, Latince Jug terimleri ile aynı kökendir) denir. Bu, toprak olarak değil, bir çift öküz olarak kabul edilir ve vergi öküz miktarına göre belirlenir. Bazen Zeugarion, çiftöküzü değil, bizzat toprağı gösterir. Osmanlılar ise, toprağı, yani bir çift öküzün işleyebileceğı çiftliğı esas alırlar. Fakat çok az da olsa, öküzün de vergileme birimi olarak alındığı durumlar vardır.¹⁸⁴

Hane, köylü ailesidir, daha doğrusu ailenin üretici emek ünitesidir ve bu bakımdan vergilemeye esas sayılmıştır.

Çift-hane sisteminde belirtilmesi gereken esas nokta şudur: Bir çift öküz ile aile emeğı bunların ikisinin beraber işlediğı arazi, bir üretim ünitesi olmasından dolayı bir mali ünite sayılmaktadır. Alınan çift resmi, sadece şahsi (personal) vergi değildir. Daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, kombine bir vergidir. Geç-Roma döneminde de jugum ve aile, birlikte, jugum-caput olarak kabul edilmiştir ve alınan vergi her ikisini kapsayan bir vergidir. Köylü-tarım vergisinin bu kombine niteliğı anlaşılınca kadar, Batı tarihçileri iki yüzyıldan beri tartışmışlar, bir kısmı bu vergiyi bir kişi veya ocak vergisi, bir kısmı ise tümüyle bir toprak vergisi saymışlardır. Ancak son zamanlarda bunun kombine bir vergi, jugum-caput ünitesine ait bir vergi olduğu kesin olarak tespit edilebilmiştir.¹⁸⁵

Osmanlı çift-hane vergisi, işte bu kombine verginin bir karşılığından ibarettir. Akdeniz bölgesinde kuru ziraatle hububat ekimi yapan bütün memleketlerde esas tarım ve vergi sistemi daima çift-hane sistemi olarak uygulanmıştır. Chayanov'a göre, bu basit bir tarım tipi olmaktan ziyade gerçekte bir üretim tarzıdır. Ona göre bu üretim tarzı Asya'da, bu arada Rusya'da ekonomi ve toplumun tarihi yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak

¹⁸⁴ İnalçık, **Köy, Köylü ve İmparatorluk, Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, s.6-7.

¹⁸⁵ İnalçık, age, s.7.

anlaşılmalıdır ve bu itibarla Marksist teoride feodal üretim tarzı gibi, bağımsız kendine özgü, bir üretim tarzı olarak benimsenmelidir.¹⁸⁶

Öyle görünüyor ki, Geç-Roma İmparatorluğundaki colon, Galya'daki mansus, Bizans İmparatorluğundaki zeugarion ve Osmanlı çift-hanesi, hepsi daima köylü aile emeğine ve çift öküz-sapan teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir. Devlet, miri arazi ve tahrir sistemi sayesinde, toprak ve reaya üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ bahçe haline gelmesini, büyük ekabir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idame etmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun ve başka geleneksel imparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomi sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, miri arazi rejimi ve çift-hane sistemi başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki, bu sistem Türkiye'de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihi temelidir. Merkezi kontrolün kaybolduğu yerlerde, mesela İran'da, toprak ve köylü küçük feodal bir grubun kontrolü altına düştüğü halde, Osmanlı devletinde böyle bir gelişme büyük ölçüde önlenebilmiştir. 18. yy'ın malikane-mukataa sisteminde bile, devlet toprak üzerinde rakabe hakkını koruyabilmiştir. Mülkün vakf haline getirildiği durumlarda bile devlet toprak ve reaya üzerinde kontrol hakkından vazgeçmemiştir. Ayanların kontrolleri altına geçen köyler ve büyük çiftlikler tekrar devlet müsadaraları sonunda miriye geçmiştir. Bir kelimeyle, merkezi devletle eyaletlerde toprak ve köylü emeğini kontrolü altına geçirmeye çalışan "kudret sahipleri" arasında her dönemde görülen savaş, hiçbir zaman kişilerin üstünlüğü ile bitmemiştir.¹⁸⁷

Marksist yoruma göre, bu savaşın asıl konusu, direkt üretici olan köyü reayanın artı-ürünü üzerine olup toprağın esas mülkiyeti üzerinde değildir. Burada sorun, bu artı-ürünü seçkin sınıf içinde hangi grubun ele geçireceği

¹⁸⁶ İnalçık, age, s.8.

¹⁸⁷ İnalçık, a.g.e., s.9-10.

sorunu idi. imparatorluk merkezi idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir imparatorluk “adalet” ideolojisi ortaya çıkmıştır. Bu ideoloji sayesinde, Tuna üzerinde Sırp çiftçisi veya Amasya köyündeki Türk köylüsü, yersel haksızlıklara karşı daima Çargrad’da, Dersaadet’te oturan padişahın himayesini aramıştır. Devletin fîscal çıkarları, belli bir sosyal adalet ve Din u devlet ideolojisi ile politik bir sistem halinde örgütlenmiş, merkezde uzman bir küttab sınıfı, gelişmiş bir tahrir ve defterhane arşivi ile ayrıntılı bir defter tutma sistemi sayesinde çift-hane sistemini başarı ile uygulamıştır.¹⁸⁸

Araştırmacıların İslam dininin girişimciliğin gelişmesine çok uygun bir anlayışa sahip olmadığını ileri süren Weberci düşünceler konusunda ikiye ayrıldıkları görülmektedir. Bu düşünce sahiplerine göre, her şeyden önce İslam peygamberi Hz. Muhammed bizzat ticaretle uğraşmış, söz ve davranışlarıyla ticareti teşvik etmiştir.¹⁸⁹ Dolayısıyla sadece dini argümanlarla Osmanlının girişimci kültürünün gelişemediğini ve bu etkiden dolayı batı toplumlarından geri kaldığını açıklamaya çalışmak doğru değildir. Zaten Bryan Turner gibi yeni Weberci düşünürler İslam diniyle girişimciliğin ruhu olan kapitalizm arasında bir uyumsuzluk olmadığına vurgu yapmaktadırlar.¹⁹⁰ Ancak batıdaki ekonomik gelişmeyi Protestan ahlakının sağlamış olduğu ekonomik ortamdan kaynaklandığını öne süren Weberci görüşler İslam dinini gerek inanç gerek doktrin gerekse uygulamaları açısından girişimcilik için uygun ortamı sağlamadığını ileri sürmektedirler. Nişancı (2002), bu düşünceyi destekleyen birtakım İslami davranışları şöyle açıklamaktadır; Osmanlı toplumunda servet sahibi olabilen insanlar, cami, çeşme yapımı, yoksulların korunması için sadaka ve zekat verme gibi çeşitli unsurlarla servetlerini Allah yolunda harcama yoluna gitmişlerdir.¹⁹¹ Böylelikle girişimcilik için gerek duyulan sermaye birikimi sağlanamamıştır. “bir lokma bir hırka”, “dünya fani Allah baki” gibi toplumsal kabul gören tasavvufi anlayış pasif ve uysal bir kadercî tabakanın oluşmasına

¹⁸⁸ İnalçık, a.g.e., s.10.

¹⁸⁹ Akın, a.g.e., s.34.

¹⁹⁰ Şennur Özdemir, (2006) *MÜSLAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s.43.

¹⁹¹ Doğru, agm, s.80.

zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak batıda olduğu gibi para kazanma konusunu ibadet yerine koyan sınıf ortaya çıkmamıştır. Osmanlı toplumunda böylece sermaye birikimi ya da girişimci kapitalist bir sınıf doğmamıştır.

Osmanlı'nın kapitalist dünyaya uyumlu bir katılım sağlayamamasının bir sebebi de siyasi faktörler ve devletin ekonomiye yaptığı çeşitli müdahalelerdir. Her ne kadar devlet görevlilerinin servet biriktirme fırsatının olduğunu görmekteyse de sıkça rastlanan müsadere olayları bu kesimin de sermaye sahibi olmasını engellemiştir. Bireylerin kişisel sermaye birikimine karşı sürekli bir devlet müdahaleciliği söz konusu olmuştur.¹⁹²

2.10. Tımar Sisteminin Balkanlardaki Hıristiyanların Müslümanlaşmasında Oynadığı Yol ve Hıristiyan Sipahilerin Ortaya Çıkışı

İslam tarihinde başka bir dine inanan kişinin, putperest ya da dinsiz bir kişinin Müslüman olmasına ve hayatını bu inanişe göre şekillendirmesine “ihtida” adı verilmektedir. Tarihî süreçte din değiştirmenin, psikolojik ve sosyo-kültürel nedenleri vardır. Günahkar olduğuna inanması, kimi dram içeren deneyimler, iç çatışmaları psikolojik, dini telkinler ve irşatlarla başka bir inanışla teması sosyo-kültürel faktörlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde Marmara Havzasında ve Rumeli'de ihtida hareketlerine tanık olunmaktadır. Müslüman olmayan halk, Anadolu'ya nazaran Balkanlar'da daha kalabalık olması sebebiyle bu durum açıklanmaktadır. Osmanlı devleti prensip olarak, Balkanlarda ve Anadolu'da ihtidaya teşvik edilmiş ve teşvik edenleri ödüllendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde zorla ihtidaya rastlanmamaktadır. Müslüman olmayanlar askeri hizmetlerden muaf olmak koşulu ile cizye ödüyorlar ve bu durumda oldukça önemliydi. Osmanlı devletinde dinsel bir hoşgörü politikası izlenmiştir.¹⁹³

¹⁹² Ahmet Güner Sayar, **Sabri F. Ülgener: Bir İktisatçının Entelektüel Portresi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.138.

¹⁹³ Hava Selçuk, “Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482)”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, 2002, s.90-91.

Doğu ile Batı arasında adeta bir köprü vazifesini gören Balkanlar, her zaman güçlü devletlerin ilgisini çekmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti de, Anadolu topraklarındaki konumunu sağlama aldıktan sonra, ilk akınlarını Balkanlar yönünde yapmıştı. İstanbul fethedilmeden uzun zaman önce Balkanların büyük bir kısmının fethedilmiş olması Osmanlıların buraya verdiği değeri göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Türkler burayı fethettikten sonra bölgeyi devletin ana bünyesinin bir parçası haline getirmekle kalmadı, burada yaşayan halkı da devletin aslî tebaası arasında saydı.

Osmanlı'nın Batıya doğru yönelmesi, devletin gayri-müslim nüfusunu arttırmıştır. Osmanlı Devleti, gayrimüslimler ile ilişkilerinde İslam hukukunun zimmîlere ilişkin kurumları ve düzenlemelerini uygulamalarına temel olarak almıştır. Devletin dini alanlara müdahale etmemesi doğrultusundaki bu tavırları, *“din olarak benimsedikleri şeylerde gayrimüslimlerin serbest bırakılması”*nı içeren İslam hukuku prensipleri ile de mutabıktır. Ayin ve ibadet yönü ile zimmîlerin tarzının, uygulamalarda fazla sorun olmadığı ayrıca devletin temel olarak müsâmahalı tavrıyla gayrimüslimlere sunulan dini imtiyazların her dönemde korunduğu söylenmektedir. Merkezi sistemin var olduğu Osmanlı Devleti'nde, toplumsal gereksinimlere ilişkin düzenlemeleri yaparken, gayrimüslimleri de dâhil etmiştir. Osmanlı uygulamalarında özellikle kanunnâmelerde bulunan hükümlerin Müslümanları ve gayrimüslimleri kapsadığı görülmüştür.¹⁹⁴

Balkanlardaki ihtida hareketlerinin ilk iki yüzyılda çok az olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Arnavutluk ile Bosna-Hersek dışında toplu ihtida hareketlerinin azlığı ve olanlarında genelinin münferit olduğu söylenebilir. Osmanlı, hakimiyeti altındaki topraklarda Sultan'ın siyasi otoritesinin tanınması ile belli kanunlar ile saptanmıştır. Ayrıca, vergilerin ödenmesinden ziyade dini ve millî bir hedef gütmemektedir. Osmanlı kanunlarının en temel prensibi köylüler üzerindeki angaryaların kaldırılmasıydı.

¹⁹⁴ M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)”, **Mîlel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, 2009, s.106-107.

Osmanlı devleti, genel olarak herhangi bir İslamlaştırma politikası uygulamamıştır.¹⁹⁵

Osmanlı'da gayrimüslimlerin yaptığı görevler, devlet ve Müslüman halk ile ilişkilerinin muhtevasını belirtmesi bakımından önemlidir. I. Murad'ın ordusunda haraçgüzar beyliklerin yönlendirdiği önemli sayıda Hıristiyan olan yardımcı kuvvetler vardı. Mühimme defterlerinde bulunan hükümler zımmîlerin orduda bulunduğunu ve subaşı görevini yaptığını göstermektedir. Bu zamanlarda dinleri gayrimüslimlerin Osmanlı ordusunda olmasıyla engellememiştir.

Arnavutluk, I. Murad zamanında fethedilmeye başlanmıştır. Arnavutlar ve Türklerin bu yıllardan sonra ilişkileri artmıştır. Osmanlı fethinden önce Arnavutluk dinî bakımdan İstanbul patrikhanesi yönetimine verilmişti. 1054 yılında Roma Kilisesi ve İstanbul Kilisesi birbirlerinden ayrılmasıyla, Kuzey Arnavutluk Roma'nın etkisine girmiştir. Buralarda da Katoliklik yayılmıştı. Ortodoks Arnavutluk başlangıçta Ohri'deki Bulgar Baş piskoposluğuna bağlanmıştır. Arnavut Hıristiyanları Katolik Kilisesi ve Ortodoks Kilisesi arasında bazen yer değiştirmişler olmuştur. Arnavutlar arasında Hıristiyan dini açısından manevi bir çöküntü yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu bölgede hakimiyet kurması ile yerli halkın çoğu eski görevlerine devam etmişlerdir. Sahip oldukları topraklar ikta adı altında kendilerine tevcih edilmiştir.

¹⁹⁵ Selçuk, agm, s.91.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TIMAR SİSTEMİNİN BOZULMASI VE KALDIRILMA SÜRECİ

3.1. Tımarın Sisteminin Bozulma Nedenleri

Osmanlı Devletinde kuruluşundan itibaren askeri, idari, ve mali dönemin temelini oluşturan tımar sistemi 16. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli sebeplerle bozulmaya başlamıştır. İlk bozulma alametleri düşen dirliklerin sipahiliği yarar kimselere verilmeyerek Hasarı Hümayuna katılması veya saray halkı umare gibi yüksek zümreye has olarak verilmesi şeklinde başlamıştır. 1530'larda tımar erbabı Eski refahını kaybetmişti. Özellikle Kanuni devrinden sonra pek çok müesseselerde olduğu gibi dirlik sisteminde de bozulmalar başlamıştır.¹⁹⁶

Tımar sisteminin bozulmasının belli başlı önemli sebepleri ise; ilk önemli devlet fetihlerinin durması ve fetih gelirlerinin azalmasından kaynaklanmıştır. Diğer önemli sebep 1584 tarihinde Özdemiroğlu Osman Paşazadeleri görülen sipahi zade olmayan bazı şahıslara üçer bin akçe başlangıç verip, sipahizade olmayanların tımar olmaya yolunu açtı. tımar sisteminin bozulmasının pek çok sebepleri bulunmaktadır. Uzun bir süre hüküm süren Osmanlı devletinin yıkılma sürecine girmesiyle dört bir yandan etkinliğini yitiren devlet unsurları yanında toprak üzerinde uygulanan ve devletin askeri, mali, zirai ve iktisadi nüfus kavşağı olan miri toprak rejimi de bozulmaya başlamıştır.

Dış etkenler içerisinde de önemli bir yer tutan gelişme, bütün Avrupa'da yaşanan ve çevre ülkeleri de derinden etkileyen fiyat devrimi ve hızlı nüfus artışıdır. Amerika'dan Avrupa'ya akan ve bütün kıtaya beraber çevresinde yer alan Akdeniz dünyasını da etkileyen gümüş akını ve nüfus artışının eş zamanlı olarak yaşanmasının neden olduğu değişimler, iç etkenlerle beraber Klasik Osmanlı Sisteminin sonunu hazırlayarak, onu yeni bir yapılanmaya yöneltmiştir.

¹⁹⁶ Şevket Pamuk, (2005) *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 2005, s.146.

Avrupa’ da yaşanan bu tür gelişmeler, yetersiz tarımsal üretimi dolayısıyla çevre ülkelerden tarımsal ürün ithalatı arayışını gündeme getirdi. Bunun arayış, zaten yasaklanmış olan tarım ihracatının artışı beraberinde getirdi. Bu durum, hızlı bir enflasyon sürecine girmiş bulunan Osmanlı Devletinde tarımsal ürünlerin fiyatlarının artmasına neden olarak, devletin geleneksel yeniden dağıtım işlemini tehdit etmeye başladı.¹⁹⁷

Bu gelişmeler sonucunda ülkede büyük bir enflasyon yaşanmaya başladı ve klasik Osmanlı sistemi hızlı bir çözülme sürecine girerek, değişime uğradı. Değişim Batı’da olduğu gibi, Osmanlı düzeninin de sistemin ayırt edici özelliği olan toprak rejimi ve köylünün ekonomik durumunda kendini gösterdi. Yaşanan değişim Batı’da feodalitenin tasfiyesi şeklinde gerçekleşirken, Osmanlıda Tımar Sisteminin bozulması yönünde kendini göstermiştir. Böylece, daha önce Bey-Köylü ve Bey-Padişah çatışmasının yaşanmadığı değişmez bir adalet düzeni olan Tımar Sistemi, artık piyasa mekanizmasına devlet tarafından bağlı bir hale getirildiğinden, piyasanın etkilerine daha etkili ve çabuk bir biçimde maruz kalmıştır. Bu ekonomik gelişmeler yanında, artık Avrupa’da geleneksel savaş tekniği ve teknolojilerinin değişerek, savaş alanlarında, gelişmiş ateşli silahlarla donatılmış, eğitilmiş ve düzenli piyade ordularının kullanılmaya başlaması, hafif silahlarla donatılmış hareketli süvari ordusunu gereksiz hale getiriyordu. Bu, zaten ekonomik nedenlerle durumu iyice kötüleşmiş olan ve Osmanlı ordusunun vurucu gücünü oluşturan Tımarlı Sipahilerin askeri teşkilatlanmadaki varlığını iyice önemsiz hale getiriyordu. Osmanlı Devlet artık sipahilerin yerine, Batı’daki düşmanlarına etkili bir biçimde karşı koyabilmek için aynı şekilde donatılmış düzenli yeni piyade gücünü koymak zorundaydı.¹⁹⁸

Sipahiler bu nedenlerden dolayı savaş meydanlarından kaçıyor veya mazeretsiz olarak savaşa katılmıyorlardı. Osmanlı Devleti bu dönemde hemen hemen hiç kazanç elde edemediği, genellikle sahip olduğu toprakları korumak için giriştiği uzun süreli ve masraflı seferleri finanse edebilmek, önemini

¹⁹⁷ Reşat Kasaba, “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomisi”, **Yapıt**, S: 1, 1985, s.41.

¹⁹⁸ Yücel Özkaya, “XVIII. yy’ın Sonlarında Tımar ve Zeamet Düzeni Konusunda Alınan Tedbir ve Sonuçları”, **İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi**, S: XXXII, 1979, s.242.

kaybeden ve verimsiz hale gelen sipahi ordusu yerine rakipleri kadar güçlü, ateşli silahlarla donatılmış daimi bir merkez ordusu oluşturmak için sürekli olarak nakit paraya ihtiyaç duyuyordu. Artık malul tımar alanları tekrar tevcih edilmek yerine, Havassı Hümayuna katılmak üzere zapt edilmeye başlandı. Zaptedilen bir kısım mahlul tımarlar Kapıkullarına tevcih ediliyordu. Bu uygulama, Kanuni döneminde adeta devletin resmi politikası haline gelmiş ve sistemin askeri işlevi çökmeye başlamıştı.

Sistem değişikliğe uğrarken, sipahilerin sayıları da giderek azalıyordu. Tımar tevcihatları sipahizadeler yerine, sistemin ruhuna uymayan kimselere verilirken, sipahilerden boşalan yeri ücretli askerler doldurmaya başladı.¹⁹⁹ Ancak, Tımar Sistemindeki değişimlerin bir bozulmadan ziyade, yeni koşulların bir zorlaması olduğu bilinmektedir. Özellikle ateşli silahların çoğalması, piyadenin önem kazanması, bununla birlikte ücretli askerlerin artırılması, dirlik olarak tahsis edilen gelirleri nakdi gelire dönüştürme çabaları sonucunda sistem zayıflamaya başladı. Gerek askeri gerek mali yönden klasik özellikleri değişmeye başlayan Tımar Sistemi, taşralarda askeri ve siyasi bir sınıf olarak, sipahilerin çökmesine ve tımar alanlarının mukataa haline getirilerek, yerini iltizam ve malikane gibi işletme biçimlerine bırakmasına neden oldu.

Osmanlı Devleti, kendi bilgi birikimi ve deneyimleri sonucunda, yeni sorunlara yeni çözümler geliştirebilen, pragmatik ve esnek bir yönetim tarzına sahip olduğundan, ihtiyaçlar ortaya çıktıkça bu yaklaşımları çoğu zaman pratiğe çıkabilmiştir.

Böylece, bir taraftan tımar alanları merkezi hazine gelirlerini oluşturan mukataalara dahil edilerek, ortaya çıkan sorunlara bu anlayış çerçevesinde yeni çözüm yolları aranırken, bir taraftan da eski sistem bir şekilde ihya edilmeye çalışılarak, çözüm üretilmek istenmiştir.

Osmanlı Mali Sistemi, ayaklarını hazine, tımar ve padişah hazinesinin oluşturduğu bir sac ayağı üzerine oturmuydu. Girilen savaşlar hep kazanılacak ve

¹⁹⁹ İnalçık, a.g.m., s.506.

savaş masraflarının finansmanı gibi bir sorun asla yaşanmayacaktı. Bu varsayım Tımar Sisteminin uygulanmasını sağladı. Ayrıca bu varsayım üretici güçleri yıllarca cephede tutacak uzun ve sonuçsuz savaşın varlığını da dışlıyordu. Diğer varsayım ise, gelir gider kapasitesi düşük, durağan bir yapıda olan Hazine-i Amire'nin kendi olağan gelirleriyle olağanüstü giderleri karşılayacak bir yapıya sahip olmadığı yolundaki görüştür. Bu fiskalist politika çerçevesinde sistem 17. yy'ın ikinci yarısına kadar sistem içi çözümlerle devam ettirildi. Yenilgilerle sonuçlanan ve uzun süren savaş masraflarının maliye üzerine getirdiği yükü azaltmak için merkezi hazine, klasik mali sistem içerisinde kendi lehine düzenlemelere baş vuruyordu.

Ancak bu üç temel öge arasında yapılan palyatif çözümler çare olmaktan uzaktı. Özellikle padişah hazinesinden yapılan kaynak aktarımlarının hızla artan bütçe açıklarını karşılamakta yetersiz kalması, saç ayağının diğer ögesini oluşturan, tımar alanlarının merkez lehine yeniden düzenlenmesine, yani merkezi hazine gelirleri içerisine dahil edilmesine neden oldu. Böylece, 17.yy' da başlayan mukataalaşma süreci hızla tımar alanlarının tasfiyesine neden oluyordu.

Tımar alanlarının mukataalaşması, tımar-zeamet-has olarak sınıflandırılan diriliklerden elde edilip, yerine tahsis olunan fiskal gelirlerin merkezi hazine gelirlerine katılmasını sağladı. Başlangıçta mukataalaşma küçük dirilikleri içerdiğinden, uzun süre Osmanlı askeri sisteminin belkemiğini oluşturan hasları etkilerneden devam etmiştir. Ancak mukataalaşma süreci, mali bunalımlar derinleştikçe Beylerbeyi, Paşa ve Vezir gibi üst düzey askeri görevlilere verilen hasları da bünyesine katmaya başladı.²⁰⁰

Tımar ve zeametın mukataaya dönüşmesi pratikte iki aşamada gerçekleşiyordu. Önce kanunlar ya da doğal yoldan mahlul addedilen tımar veya zeamet miri tarafından zapt edilirdi. Geçici olarak zapt edilenler eğer başkasına tevcih edilmezse Havas-ı Hümayuna dahil edilerek, hazine gelirlerine

²⁰⁰ Veli Aydın, **Osmanlı İmparatorluğunda Tımar Sisteminin Kaldırılması**, 1992, s.66-67.

katılırdı.²⁰¹ Önceki dönemlerde münferit olarak gerçekleşen bu uygulama, 18. yy'da normal boyutları aşarak genel bir eğilim haline gelmiştir. Bu dönemde Tımar yoklamaları sıklaştırılarak, mevcut olamayanların dirlikleri ellerinden alınıyordu. Bunun yanında bazı dirlik sahipleri gelirlerinin yetersiz olduğu ve yükümlülüklerine yerine getiremeyecekleri gerekçesiyle tasarruflarında bulunan tımar ve zeametlerini kendi istekleriyle hazineye ferağ ediyorlardı. Bununla beraber, ellerindeki tımar ve zeametini miri hazineye tahvil edilerek kendilerine malikane olarak verilmesini isteyenlerde yok değildi. Genellikle bu türden tımarların eski sahiplerinin önerdikleri fiyattan kendilerine malikane olarak satılıyordu.²⁰² Bu uygulamalar sonucunda Tımar Sistemi giderek tasfiye olunuyordu, ancak bu gücü ikame edecek başka bir düzenleme de yoktu. Üstelik girişilen yeni savaşlar nedeniyle daha kuvvetli orduya olan gereksinim, giderek artıyordu. Öte yandan Tımar Sisteminin plansız bir şekilde tasfiyesinin hazineye sağladığı katkının tatminkar bir düzeyde olduğunu söylenemez. 18. yy' daki genel eğilim ve uygulamalar Tımar Sisteminin yavaş yavaş tasfiye edilmekte olduğunu göstermekteyse de, devletin henüz bu konuda belirlenmiş bir programı yoktu.

Tımar, zeamet ve has gibi mahallinde tahsis oluna gelen fiskal gelirlerin merkezi hazine gelirleri arasına katılma süreci, öncelikle küçük dirliklerden başlamış, haslar en son devreye girmiştir. Haslar devreye girmedi bu süreç, klasik sistemin dengesini alabora etmeden uzunca bir süre devam edebilmiştir. 18. yy boyunca bu sürece hasların katılması olayın boyutlarını büyütüp, bozulan dengeler nedeniyle Osmanlı askeri-idari sisteminin değişimini hızlandırmıştır.²⁰³

Devletin sistemin nasıl tasfiye edileceği konusunda belirlenmiş bir politikasının olmaması, uygulan politikalarda da bir karmaşıklığa neden olmuştur. Bir yandan tımar istemini tasfiyeye yönelik uygulamalara gidilirken, diğer yandan arada bir sistemi diriltip, yaşatacak bazı önlemlere baş vurmaktan

²⁰¹ Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Alan Yay., İstanbul, 1980, s. 27-29,74.

²⁰² Çadircı, a.g.e., s.317-319.

²⁰³ Aydın, a.g.e., s.69-70.

da geri kalınmıyordu. Bu düalist yaklaşım kesin bir politika belirleninceye kadar devam edecektir. Nitekim 19. yy ‘da tımara ilişkin bütün politikalarda bu yaklaşımın izleri görülür.

3.2. Tımar Sisteminin Kaldırılması ve Sonrasında Yapılan Düzenlemeler

17. yy.ın başlarından itibaren önceden bahsettiğimiz nedenler dolayısıyla klasik yapısı ve işlevi değişmeye başlayan Tımar Sistemi, özellikle yaşanana hızlı bir mukataalaşma süreci sonucunda askeri ve idari işlevlerini kaybetmişti. Osmanlı devlet adamları bu dönemde gerçekleştirdikleri reform ve sorunlara çözüm arayışlarında, çoğunlukla verimsiz çarelere başvurmuşlardır. Bunların çoğu kısa vadeli ve yüzeysel olmuştur. Bunu Tımar Sisteminin gerek yeniden ihyası ve gerek tasfiyesi için yapılan uygulamalar ve bunların birbirini takip etmelerinde görmek mümkündür. Nitekim 18. yüzyılda tımar alanlarının hızla mukataaya dönüştürülmeleri sürdürülürken, bir taraftan da sistemin ıslahı için gerekli önlemlerin alınması devam etmiştir. Örneğin 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, sefere katılması gereken tımar-zeamet sahiplerinin çoğunun gelmediğinin tespit edilmesi ve gelenlerin savaş alanlarından kaçması üzerine, yoklama usulü başlatılarak, mahlul tımarların hakkı olanlara verilmesi ve rüşvet alanların cezalandırılması yoluna gidilmiş, böylece ıslah yolunda bir adım atılmıştı. Ancak vurguladığımız politika nedeniyle, getirilen kuraların uygulanmasına özen gösterilmemesi, zeamet ve tımar sahiplerinin durumu önceki dönemlerden daha da kötüleşmiştir.²⁰⁴

İfraz usulüne paralel olarak, yine Kanuni'nin son döneminde, özellikle Rüstem Paşa'nın vezirliği sırasında, toprakların iltizama verilmesine başlanmıştır. Devletin para ihtiyacı arttıkça bu kolay çareye daha sık başvurulmuştur. Sebepsiz olarak tımarları ellerinden alınan sipahilerin, dolayısıyla da mültezimlerin sayısı çoğalmıştır. Devlet, ekonomik durum

²⁰⁴ A. Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C.V, İstanbul, 130, 2001, s.237-38.

bozuldukça mültezimlere yönelmiştir. Bu şekilde tımar arazileri ödemelerini peşin yapan mültezimlere verilmiştir²⁰⁵

18. yy.ın sonlarına gelindiğinde Tımar Sistemine yönelik bu düalist politikanın dönemin diğer ekonomik politikalarına uygun olarak daha da arttığı gözlenmektedir. 1782 tarihinde Alaybeylerinin seçimiyle ilgili bir nizamname yayınlanmış ve böylece, tımar zeamet tevcihatı, mülazımlık, intikal ile gedikler konusunda yaşanan düzensizliğe bir son verilmek istenmiştir.²⁰⁶ Bu nizamname incelendiğinde;

Alaybeyliğinden başlanarak sistemin aksayan yönleri vurgulanarak alınacak önlemler sıralanmakta, özellikle tımarın çekirdeğini oluşturan kılıç yerlerinin birleştirilmesi yasaklanırken, birleştirilenlerin tekrar ayrılması, sefere gelmeyenlerin elerinden dirlikleri alınarak cezalandırılmaları, Eylül 1777'den sonra, tımar ve zeamet tevcih edilenlerin sancaklarında oturmazsa, bunların bölgedeki mülazımlara verileceği, tımar-zeamet babadan oğula intikali, yaralı ve yaşlı olanlar emekliliklerinin düzenlendiği dikkati çekmektedir. Bu kararlarla sistemin ihyasının amaçlandığı görülüyor.²⁰⁷

Alınan bu önlem ve uygulamalara rağmen, zaten askeri ve idari işlevini çoktan tamamlamış bulunan Tımar Sisteminin yeniden ihyası, o günün koşulları içinde uygulanan mali politikalar ve mukataalaşma sureci içerisinde mümkün değildi. Bu nedenle tekrar yeni önlemler gündeme gelmiştir. Ancak bunlar bir öncekilerin tekrarı ya da günün koşullarına göre yeniden düzenlenmesi şeklinde ortaya çıkıyordu. Osmanlı devlet adamları bir taraftan sistemin tasfiyesini, bozulan ve aksayan yönlerin ortadan kaldırılmasını savunurken, diğer yandan sistemin canlandırılması ya da en azından iyi işlemesini sağlayacak düzenlemeler yapmaktan da kaçınmamışlardır. Tabii burada sistemin canlandırılmasından amaç, eski klasik sistemin yeniden yaratılması değil, daha çok sistemin mali boyutunun belirli düzenlemelerle ayakta kalması sağlanırken,

²⁰⁵ Doğan DM (1990). Tarih ve Toplum. Rehber Yayınları, 119-132, 217s, Ankara.

²⁰⁶ Cevdet A. Paşa, (2001) **Tarih-i Cevdet**, C.V, İstanbul, 130, s.251-257.

²⁰⁷ Paşa, a.g.e., s.260.

sistemin aksayan ve işlemeyen yönlerini ortadan kaldırılarak, bu gelir grubunun merkezi hazine gelirleri içerisine katılması amaçlanmaktadır. Nitekim 1 Nisan 1803 yılında hem tımarın tasfiyesini önlemek hem de Hazine-i Amire'nin zararını azaltmak amacıyla tımarların Havas-ı Hümayuna tahsisi ve böylece mukataalaştırılarak merkezi gelirler içerisinde yer alması yasaklanmıştır. İradı cedit hazinesi yoluyla tımarın ıslahı yolunda yürütülen politika hazinenin 1807 tarihinde lağvedilmesiyle son buldu. Ayrıca bu politika tımar konusunda yetersiz bir teşhise dayanıyordu. Teşhis, tımarların hasılatının yetersiz olduğunu varsayıyor ve bu yönde önlemler dayatıyordu. Halbuki, savaşlar sipahiler için cazip olmaktan çıkmıştı. Malikanecilik gibi rahat ve daha cazip geçim yolları varken, bir çok tımar sahibi dirliklerinin hasılatı ne olursa olsun, sefer sorumluluğu üstlenmek istemiyordu. Ayrıca zapt edilen bu dirliklerin toplu olarak taşrada belirli kişilere iltizama verilmesi, rantın paylaşımı ve yeniden dağıtım açısından merkez ile taşra arasındaki dengenin merkez aleyhine değişmesine neden oluyordu. Bu uygulamalar, tımarın ıslah ya da tasfiyesi yolunda artık geri dönülemeyecek bir aşamaya geldiğini göstermektedir. Nitekim 19. Yüzyılda uygulanan politikalar artık açık bir biçimde tımarın tasfiyesini amaçlamaktaydı. Bu nedenle tımar gelirlerinin merkezi hazine gelirlerine katılarak, hem merkezi orduya mali destek sağlanması hem de buradan gelecek Tımarlı Sipahilerle ordunun güçlendirilmesi amaçlanıyordu.

Devlet, tımar sahiplerinden daha çok vergi almak yoluna giderek toprağın ve bu toprak üzerinde çalışan köylünün geleceği ile fazla ilgilenmemiştir. Bir kredi teşkilatının olmayışı yüzünden, fakir çiftçi uygun olmayan şartlarla sermaye sahiplerinden borç para almış; zaman zaman yaşanan kıtlıklar ve yukarıda açıklamaya çalıştığımız ekonomik ve sosyal anarşi-eşkıyalık ve haydutluk hareketlerinin sonucu olarak borcunu ödeyememiştir. Alacaklarını tahsil etmek isteyen sermaye sahipleri, ya doğrudan doğruya kendilerine borçlu olan fakir köylünün toprağına zorla el koymuşlar veya

dönemin geçerli fiyatlarının altında çok düşük bedellerle borçlu köylünün toprağını satın almışlardır²⁰⁸

19. yy. da Tımar Sistemini kaldırma girişimleri incelendiğinde, gerek devlet adamlarının tasfiye yolunda net bir politikalarının olmaması ve gerek tasfiye edilen Osmanlı kurumlarının radikal bir biçimde ortadan kaldırılmak yerine zamana yayılması gibi nedenlerden dolayı bu politikanın aşama aşama tamamlanmaya çalışıldığı görülmektedir.

Tımarı tasfiye girişim politikalarından ilki belirttiğimiz üzere, mahlul tımarların yeniden tevcih edilmeyip, hazinece zapt edilmesidir. Bu politikayla ilgili olarak ilk önemli adımın 1792 yılında atıldığı görülmektedir. Osmanlı-Rus savaşında İsmail Kalesini korumakla görevli Anadolu Eyaletine bağlı bir grup sipahi sıradan gerekçelerle, görev yerine gelmemesi, gelenlerin de kaleyi terk ederek Ruslara bırakması üzerine, savaştan sonra III. Selim'in emriyle yoklama yapılmış ve bulunmayanların çoğunun hayatta olduğu ve memleketlerinde buldukları tespit edilmişti. Yoklama sonucu mahlul oldukları tespit edilen tımarlara el konularak, hem bu sipahiler cezalandırılmış hem de mahsulattan elde edilecek gelirle yeni oluşturulan askeri birliklere finansman kaynağı yaratılmaya çalışılmıştır.²⁰⁹

Daha sonra bu türden tımarlar, belirtildiği üzere İradı Cedit hazinesinin kurulmasıyla buraya devredilmiş ve tasfiye politikası hazine lağvedilene kadar devam etmiştir. Bu arada Lağımcı ve Humbaracı sınıfından bazı kimselerde bulunan tımarlar hakkında da benzer düzenlemelere gidilmiştir. Bunlar yeni teknikleri öğrenmeleri ve eğitim almaları için İstanbul'da Kadıköy ve diğer bazı yerlere yerleştirilmişlerdi. Bu kurallara uymayıp gelmeyenlerin tımar ve yevmiyelerine el konulmuştur. Daha sonra el konulan tımarlar, iradı cedit

²⁰⁸ Barkan ÖL (1940). Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat I. Maarif Matbaası, 321, 421s İstanbul.

²⁰⁹ Aydın, a.g.e., s.81-83.

hazinesi'nin kurulmasıyla buraya bağlanarak, hazine tarafından idare edilmeye başlanmıştır.²¹⁰

Böylece mahlul ve metruk tımarlar merkezi hazine gelirleri içine alınarak yeni oluşturulan askeri birlikler için kaynak yaratılırken, Tımarlı Sipahilerde yavaş yavaş yeni oluşturulan birliklere dahil edildiler. Tasfiye işlemi atılan ikinci adım üzere Tımarlı Sipahilerin yeni kurulan veya modernleştirilen kurumlarda kullanılmaları politikasına uygun olarak Lağımçı ve Humbaracı Ocaklarında kullanılmalarıdır. II. Mahmut döneminde bu ocaklarda görülen olumlu gelişmeler ve bunların savaş alanlarında başarılı olmaları, bu tür kurumlara dahil edilerek yavaş yavaş tasfiye edilmeye çalışılan Tımarlı Sipahilerin bu kurumlarda kullanılmasını gündeme getirmiştir. 1831 yılından itibaren bazı eyaletlerde Tımar Sistemini ve Tımarlı Sipahilik kaldırarak, buralar merkezi hazine gelirleri içerisine dahil edilerek, iltizamla idare olunmaya başladı. Bu uygulamanın öncelikle Suriye Eyaletinde başladığı görülmektedir. 1827 yılında yayınlanan bir fermanla buradaki tımarlar mukataaya dönüştürülmeye başlandı. Bu uygulamalar yeni oluşturulan Asakir-i

Mansure-i Muhammediye Ordusunun kurulmasıyla daha da yaygınlaşmıştır. Çünkü orduya bağlı süvari birlikleri teşkil ederken Tımarlı Sipahilerden geniş ölçüde yararlanıldı. Tımarlı sipahiler yeni orduya süvari askeri olarak kaydedilirken, bunların tımar ve zeametlerine hazine için Bab-ı Seraskeri tarafından el konularak yeni ordu için kurulan Mansure Hazinesi bağlanıyor, karşılığında sahiplerine maaş veriliyordu.²¹¹

Anadolu da ilk uygulama 29 Ocak 1832 tarihinde Erzurum'da başlatılmıştır. Yayınlanan İrade gereğince, burada bulunan Tımarlı Sipahilerden sakat ve ihtiyar olanları emekli edilerek, genç ve askerliğe elverişli olanlar, nefer ve subaylarıyla beraber yeniden bir alay olarak düzenleniyordu. Erzurum'da başlatılan uygulamanın başarılı olması nedeniyle, ülkenin diğer bölgelerinde benzer çalışmalar başlatıldı. 1836 yılında Kars ve Diyarbakır livalarında da

²¹⁰ A. Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C.V, İstanbul, 130, 2001, s.143-144.

²¹¹ Aydın, a.g.e., s.85.

Tımarlı Sipahiler, alaylar halinde teşkil edilerek, Süvari Mansure Ordusuna ilhak edildiler. Bu işlem yapılırken eyalette bulunan tımar sahipleri Alaybeylerinin komutası altında merkeze gidiyor, orada yoklamaları yapıyordu. Burada görev yapmaya elverişli olmayanlar ayıklanıyor ve tımarlarına el konularak, gelirlerinin 1/5 ile emekliye sevk ediliyorlardı. Görev yapacak durumda olanlardan ise yeni alaylar oluşturuluyordu.²¹²

1837 tarihinden itibaren söz konusu birliklerin adının ve buralara ilhak edilen Tımarlı Sipahilere ilişkin uygulamaların değiştiği görülmektedir. Bundan böyle söz konusu birlikler Süvari Asakir-i Muntazama-i Şahane olarak adlandırılacaktı. Yeni ordunun giderek sayılarının artması ve daha iyi bir idare ve düzen altında olmaları için yeni bir ferman yayınlanır. Buna göre: daha önce Mansure hazinesi tarafından el konulan tımarlar, tekrar eski uygulamaya dönülerek sahiplerine tevcih edilecekti. Bugüne kadar Mansure Hazinesince el konulmuş olan mahlul tımarlardan; süvari, humbaracı ve lağımçı tımarları tekrar mahallerine terk olunacaktı. Bundan böyle oluşturulacak yeni alaylar için bütün eyalet ve livalarda bulunan emekli ve sübyan İstanbul'a toplanarak tek tek yoklamaları yapılacak, içlerinde ihtiyar olanların askerliğe elverişli çocukları varsa, tımarları kendilerinden alınarak çocuklarına, çocukları yoksa kardeşine, eğer kimsesi yoksa mülazımına tevcih edilerek, yeni birliklere kaydedileceklerdi.²¹³

Görüldüğü gibi, bir taraftan Tımarlı Sipahilerin yeni kurulan birliklerde istihdamları hızla devam ederken, bir taraftan da tımarın tasfiyesi politikasında geri dönüşler yaşanmaktaydı. Şimdiye kadar uygulanan temel politika, tımarların i.C.H veya Mansure Hazineleri aracılığıyla merkezi gelirler içerisine katılması yönündeydi.

Ancak 1838 tarihinden itibaren, en azından Süvari Asakir-Muntazama-i Şahane birliklerine dahil edilen Tımarlı Sipahilere, tekrar eski usul üzere tımarlarının tevcih edildiği görülmektedir. Bununla beraber, yine emekli ve

²¹² Cezar, a.g.e., s.35.

²¹³ Aydın, a.g.e., s.74.

sübyanın tımarları bunlara ödenen bedel karşılığı hazinenin denetimindeydi. Tımarların tekrar yeni birliklerde görev alan sipahilere tevcih edilmesi, büyük olasılıkla bunlara ödenen maaşın hazineye büyük yük getirmesi ve el konulan tımarlardan elde edilen gelirin bunların masraflarını karşılamaya yetmemesinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle bunlara tekrar tımarları tevcih edilerek, hem bu alanların verimli bir şekilde işletilmesi hem de ödenecek maaştan büyük tasarruf sağlanacaktı. Tımarlı sipahilerin süvari olarak yeni oluşturulan modern orduya kaydedilme işlemlerinin tımar uygulamasının yaygın olduğu bir çok bölgede hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Özellikle 1838 tarihli ferman gereği, tımarlarının tekrar kendilerine tevcih edilmesi uygulamasının hızla devam ettiği görülmektedir. Uygulamada, sahibi süvari birliğinde görevli veya emekliye ayrılanlar ile ölenlerin tımarları, varislerine bölgenin mülki amirleri veya naifleri aracılığıyla tevcih ediliyordu. Ancak uygulamanın çeşitli yolsuzluklara neden olduğu yapılan şikayetlerden de anlaşılabilir, bu konuya yeni bir düzen getirildi. Bundan böyle varislere tevcihat, Meclis-i Ahkam-ı Adliye kararı gereğince Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde, mahalleri meclisi mazbatasıyla, müstesna bölgelerde ise yörenin Müşiranı tarafından yapılacaktır. Tımar ve tımar sahiplerinin yeni oluşturulan modern talimli merkezi ordularda kullanılarak tasfiyesi yolundaki son ve en önemli adım, Zaptiye Teşkilatında kullanılmalarıyla atılmış, böylece askeri tasfiye bağlamında son uygulama gerçekleştirilmiştir.²¹⁴

Tımar sistemi, bütün bu olumsuz gelişmelerden sonra, ilk olarak 1703 tarihinde Girit adasında ortadan kaldırılmıştır. Bu adada tımar sisteminin ortadan kaldırılmasıyla, geçimlerini tımarlardan sağlayanların mağdur olmamalarını sağlamak amacıyla, maaşlı memurluk düzenine geçilmiştir²¹⁵

Zaptiye Teşkilatı, kendisinden önce kurulan diğer askeri kurumlardan farklı olarak, daha çok bir iç güvenlik birimi olarak kurulmuştur. Bünyesinde bu

²¹⁴ Aydın, a.g.e., s.75.

²¹⁵ Cin H (1985). Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması 2. Baskı. Boğaziçi Yayınları, 45-68s, İstanbul.

günün polis ve jandarma birimlerinin fonksiyonunu andırarak, kent merkezleri ve taşrada iç güvenliğin sağlanması, suçluların yakalanması, mahkeme huzuruna çıkanları ve hapsedilmeleri gibi konularda görev yapmak amacıyla 1844 tarihinde kurulmuştur. Tımar sahiplerinin Zaptiye Teşkilatında istihdamlarıyla beraber, tımarın tasfiyesi konusundaki tutumlu politikanın, son ve en önemli adımlarından birisi atılmıştır. Tımar sahiplerinden, sağlıklı ve hizmet görecektek durumda alanlarının bu kurumda görevlendirilmesiyle veya yaşlı, sakat ve çocuk yaşta olanların emekliye sevk edilmeleriyle beraber hem tımar sahipleri ülke genelinde tasfiye olunmuş hem de bunların elinde bulunan ve bir şekilde merkezi hazine gelirleri dışında yer alan tımar alanları artık büyük ölçüde merkezi hazinenin denetimine girmiştir.²¹⁶ Böylece, askeri anlamda tımarlıların Zaptiye Teşkilatında istihdamlarıyla beraber resmi olarak tımar uygulamasına son verilmiştir. Ancak bu süreç, tasfiye olunan diğer Osmanlı kurumlarında olduğu gibi keskin bir biçimde değil de, zaman içinde yavaş yavaş tamamlanmış ve bunun son halkasını mali anlamda tasfiyesi anlamına gelen Tımar Bedeliyesi uygulaması oluşturmuştur.²¹⁷

Girit'teki bu uygulamanın olumlu sonuçlarının alınmaya başlanmasıyla birlikte, aynı uygulama ülke çapında yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ülkenin diğer yerlerindeki tımarlar ise 1812 tarihinden itibaren, boşalmaya başladıkça bir daha başka tımar sahiplerine verilmemeye başlanmıştır. Tanzimat fermanıyla noktalan tımar sistemi, I. Abdülmecit zamanında, 1856 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ile tamamen ortadan kaldırılmıştır²¹⁸

Tımar sahiplerin tasfiyesi nasıl bunların Zaptiye Teşkilatında görevlendirilmeleriyle atılmışsa, tımar alanlarının da tasfiyesi, bunların merkezi hazine gelirlerine katılması anlamına gelen Tımar Bedeliyesi uygulamasıyla atılmıştır. Ancak hemen belirtmeliyim ki, Tımar Bedeliyesi uygulaması, aslında tımar sahiplerinin yeni oluşturulan ve Zaptiye Teşkilatıyla son bulan

²¹⁶ Cezar, a.g.e., s.300.

²¹⁷ Aydın, a.g.e., s.76.

²¹⁸ Üçok C (1943). Osmanlı Devlet Teşkilatında Tımarlar. AUHF Dergisi 1:4:259-552, 2:1:85129, Ankara.

askeri kurumlarda görevlendirilmeleri veya emekliye sevk edilmeleri politikasının mali anlamda önemli bir uzantısı olarak ortaya çıkmış ve İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Dolayısıyla denilebilir ki, tımar sahiplerine, yeni askeri kurumlarda görev almaları veya emekliye sevk edilmeleri nedeniyle hazine tarafından el konulan tımarlarının karşılığı olarak ödenen bedelin, tımarı tasfiye politikasında devlete maliyeti beklenen fazla olmuştur. Maliyetin ve ödemelerin uzun sürmesinin önemli bir nedeni, tımarları aldıkları görev veya emeklilik nedeniyle hazineye devreden tımar sahiplerine, hazineden aldıkları ve bu durumlarını belgeleyen beratlarını varislerine intikal hakkının tanınması ve ortaya çıkan mahsulatın dönemim kayıt ve izleme sistemlerindeki yetersizlikler nedeniyle, tıpkı Esham Uygulamasında olduğu tespit edilememesidir.²¹⁹

Tımarın askeri anlamda tasfiyesi sürecindeki son adım nasıl tımar sahiplerinin Zaptiye teşkilatında görevlendirilmeleriyle atılmışsa, mali anlamda son adım çeşitli askeri görevler veya emeklilik işlemleri karşılığı el konulan tımarlara bedel ödemesiyle atılmıştır. Ancak tımarın askeri anlamda tasfiyesi bunların Zaptiye Teşkilatında görevlendirilmeleriyle tamamlanırken, mali anlamda atılan adım ise, genelde Osmanlı kurumlarının tasfiyesinde uygulanan yöntemine uygun olarak uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Böylece asırlardır devam eden Tımar Sistemi, resmen bunların Zaptiye Teşkilatında görevlendirilmeleri ve karşılığında tımarlarına el konulmasıyla son bulurken, fiili olarak Bedel uygulamasıyla imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.²²⁰

3.3. Tımar Sisteminin Kaldırılması ve İltizam Sistemine Geçilmesi

İltizam: Devlete ait emvalden bazılarının tahsili kefil gösterilmek ve bedeli muayyen taksitlerde ödenmek üzere alınması yerinde kullanılan bir tabirdir. Bu tür taahhüde girişmiş olanlara "mültezim" denilirdi. 18 Şubat 1856

²¹⁹ Sarkiz Karakoç, **Külliyyat-ı Kavanin**, Dos. VII 6222, TTK Kütüphanesi, El Yazmaları Koleksiyonu, 2006.

²²⁰ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK, Ankara, 1991, s.65

tarihli hatt-ı hümayun ile iltizam usulünün kaldırılarak vergilerin doğrudan doğruya tahsili kararlaştırılmış ise de bu hatt-ı humayuna rağmen iltizam usulü tamamen kaldırılamamış, âşar ve bir kısım rusumun iltizam suretiyle idaresine devam olunmuştur İltizam Sistemi, Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir vergi tahsil şeklidir. Bu Sistemin özünü; vergilerin tahsil yetkisinin, belirli ve götürü bir bedel karşılığında ve anlaşma ile üçüncü bir şahsa verilmesi oluşturmaktadır. Bu şahıslara "mültezim" denmektedir.

İltizam sisteminde, iltizama verilecek vergiler, bölgelere göre açık arttırmaya çıkarılır. Açık arttırmada, bu iş, en yüksek bedeli teklif eden şahıs veya şirketlere bırakılır. Mültezim'in kazancını, bu açık arttırma sonucu devlete ödediği bedel ile topladığı vergiler arasındaki fark oluşturmaktadır. İşte bu farkı büyütme isteyen her mültezim, bunu gerçekleştirmek için halk üzerinde baskı ve şiddet uygulamıştır.²²¹

Tımardeki vergiler tarımsal üretimlerin hemen hemen her alanlarında olan sipahiler aracılığı ile toplanmaktadır. Hiç tımar sisteminde olmayan bölgeler ve tımarları kaldırılan bölgelerdeki vergiler tespit edilmektedir. Buralardaki vergilerin toplanma hakkı ihaleyle mültezimlere verilmekteydi.²²²

3.4. İltizam Sisteminin Ekonomik Yapıya Etkileri

3.4.1. Arazi Kanunnamesi

1858 tarihli Arazi kanunnamesinin birinci maddesi Osmanlı Devleti'nde toprakları beş bölümde incelemektedir. Bunlar; mülk topraklar, miri topraklar, vakıf topraklar, metruk topraklar ve mevat topraklardır.²²³

²²¹ Mardin E (1947). Toprak Hukuku Dersleri. 16-25s, İstanbul.

²²² Müslüm Parlak ve Zeliha Parlak, Osmanlı Mali Sistemi ve Divan-ı Muhasebatı Giden Yol, Sayıştay Dergisi, Sayı 87, Aralık 2012, s. 27.

<http://www.sayistay.gov.tr/dergi/icerik/der87m2.pdf>

²²³ Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat I**, (İstanbul, 1946), s. 373; Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi**

Mülk Arazi: Toprağın çıplak mülkiyet ve tasarruf hakkının kayıtsız şartsız aynı kişiye ait olduğu arazidir. Arazi kanunu mülk araziyi “berveçhi-mülkiyet üzere tasarruf olunan yer” olarak tanımlar. Mülkiyet üzeri tasarruftan amaç toprak sahibi kişinin, kimsenin iznine ihtiyaç duymadan kanunun çizdiği sınırlar içinde toprağını istediği gibi kullanabilmesidir. Yani araziyi satmak, hibe etmek veya üzerine ağaç dikmek, bina yapmak vs. gibi hakları kimsenin iznine gerek duymadan kullanabilmesidir²²⁴

Mülk topraklar dört bölüme ayrılır;

a- Köy ve kasabalar içinde veya kenarlarında kısmen iskan bölgesi sayılan yarım dönüm büyüklüğünde yerler.

b- Aslında miri arazi iken sonradan mülk arazi yapılan yerler.

c- Öşrü arazi; ya fethedildiği zaman Müslümanlara verilmiş ya da daha önce Müslümanların elinde olan topraklardır. Bu topraklar sahiplerinin mülkü olup, yaptıkları ziraata karşılık elde ettikleri ürünün onda birinden (öşrü) beşte birine kadar vergi olarak devlete vermek zorundaydılar.

d- Haraci topraklar ise Hıristiyanların elinde, mülkleri olan topraklardır. Bu topraklara sahip olanlar da öşri toprak sahipleri gibi elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar “Harac-ı mukaseme” adıyla öşür ve ayrıca “harac-ı muvazzafa” adıyla çift akçası (arazi vergisi) vermek zorundaydılar²²⁵

Metruk Arazi: Toplumun ya da belirli bir kasaba ya da köy halkının kullanımına ayrılan pazar, panayır, yol, köprü vs. ile yaylak ve kışlaklardır.

Metruk arazide bir mülkiyet ya da tasarruf söz konusu değildir. Sadece toplumun ya da metruk arazinin ayrıldığı köy ve kasaba halkının yararlanma hakkı

Şartları

Hakkında Bir Tetkik, (Ankara, TTK, 1994), s. 25.

²²⁴ Ö. L. Barkan, “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I** (İstanbul, 1980), s. 250.

²²⁵ Ö.L. Barkan, “Şer’i Miras Hukuku ve Evlâdlık Vakıflar” **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, (İstanbul, 1980), s. 211

vardır. Metruk arazi sayılan yerler alınıp satılmaz. Devlet tarafından her hangi bir kişiye ya da gruba tahsis edilemez²²⁶

Mevat Arazi: Hiçbir işe yaramayan arazilerdir³⁷. Bir arazinin mevat arazi olabilmesi için kimsenin tasarrufunda olmaması, halkın kullanması için ayrılmamış olması ve köy ya da kasabaya uzak olması gibi özellikleri taşıması gerekir.

Miri Arazi: Osmanlı Devleti'nin topraklarının büyük bir kısmı miri'dir. Yani devletindir Miri arazi, rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olan ve kullanımı bir bedel (tapu) karşılığında süresiz olarak köylüye bırakılan topraklardır. Bu tanım şu özellikleri vurgulamaktadır²²⁷

- a. Miri arazi rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olan arazidir.
- b. Miri arazi, işletilmek üzere süresiz olarak köylüye verilir.
- c. Miri arazinin köylüye verilmesi bir bedel (tapu) karşılığındadır.
- d. Miri arazinin köylüye verilmesi işlemi devleti temsil eden memurlar tarafından gerçekleştirilir.
- e. Miri arazi sistemine dahil olan yerler; tarla, çayır, yaylak, kışlak, kuru ve buna benzer topraklardır.

3.4.2. 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi'nin Yayımlanması ile Getirilen Yenilikler

Tarımsal bir ekonomiye dayalı Osmanlı Devleti'nde toprak gelirlerinin ve toprağın hukuki yapısının düzensizliği, Tanzimat bürokrasini yeni düzenlemeler yapmaya zorlamıştır²²⁸

²²⁶ Cin, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

²²⁷ Abdulah Mesut Küçükcalay, "Osmanlı Toprak Sistemi-Miri Rejim" **YTY**, C.V, (1999) s. 53

²²⁸ Güran, Tevfik, "19. yy Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar", İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

1858 tarihinde yürürlüğe konan arazi kanunnamesi ile miri topraklar hızla özel mülkiyete geçmiştir. Fakat bu kanun çıkmadan önce toprakta özel mülkiyeti tanıyan bazı hükümler de getirilmiştir. 17 Mayıs 1847 ve 21 Mayıs 1847 tarihli iki nizamname ile kişilerin tasarrufundaki topraklara tapu verilmiş ve bu alandaki yolsuzlukları önlemek için tapu senetlerinin hükümet merkezinde defterhane ve defter emini tarafından verilmesi öngörülmüştür. Aynı yıllarda arazi üzerindeki tasarruf hakkının kız evlada miras yoluyla geçmesi de kabul edilerek, İslami uygulamalardan önemli bir ayrılma da söz konusu olmuştur. Yine 16 Şubat 1849 tarihli bir kanun-i sultani ve 23 Nisan 1858 tarihli bir nizamname ile miri arazinin kullanan tarafından borç karşılığı devredilmesi kabul edilmekteydi. Bu düzenlemeler 1858 tarihli arazi kanunnamesinin hazırlayıcısı olmuştur²²⁹

Haziran 1858 tarihli (23 Şevval 1274) Arazi Kanunnamesi ile tarım toprakları beş bölümde incelenmektedir

Bu bölümler; Arazi-yi Memlüke (Mülk Topraklar) 2- Arazi-yi Miri (Miri Topraklar) 3- Vakıf Topraklar 4- Arazi-yi Metruke (baltalık mera gibi genel kullanıma açık arazi) 5- Arazi-yi Mevat (boş topraklar) olarak sıralanmaktadır²³⁰

1-Önceleri miri arazi sadece erkek çocuğa bırakılabiliyordu. Diğer aile üyeleri sadece tapu bedelini ödeyerek arazi işletebiliyorlardı. Arazi kanunu ile birlikte babanın ve annenin arazisini kız çocuklarına, çocukların arazisinin de anne-babaya bedelsiz bırakılması sağlandı. 1868'de yapılan bir değişiklikle miri araziye mirasla sahip olabileceklerin sayısı 8'e çıkarılmıştır. Bunlar çocuklar, torunlar, anne-baba, ana baba bir yalnız baba bir erkek kardeş, ana baba bir kız kardeş ve yalnız baba bir kardeş, ana bir erkek kardeş ve eş. Böylece neredeyse bugünkü miras şartlarına ulaşılmıştır²³¹

²²⁹ Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: Hil Yayın, 1938.

²³⁰ Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 281-290.

²³¹ Cin, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

2- Eskiden miri arazi kişinin özel mülkü olmadığından ipotek edilemiyordu. Arazi kanunu ile birlikte, tıpkı diğer kişisel mallar gibi toprağın rehin bırakılabileceği hükmü getirildi. Böylece miri arazinin mülk şeklinde alacaklıların eline geçmesine olanak sağlandı.

3- Önceleri miri araziye bina yapmak veya ağaç dikmek, izne bağlı iken kanunname ile birlikte bu durum ortadan kaldırıldı.

4- Hükümet ve belediye daireleri, cemiyetler, ticaret, sanayi ve inşaat şirketleri de kullanımlarında bulunan miri araziye mülk gibi kullanma imkanına kavuştular.

İltizam sistemi ile merkezde ve taşrada yer alan sermaye sahiplerine, askeri sınıf mensubu yüksek devlet memurlarına, ulemaya, sarraflara, tefecilere ve tüccarlara yeni ve çekici bir yatırım alanı açılmış oldu. Devlet tarafından kendilerine maaş yerine dirliklerin gelirleri tahsis edilen yüksek devlet memurları da bu gelirlerin tahsil edilmesi işini mültezimlere bırakmaya başlamışlardır.

Büyük iltizam ihalelerini alan bazı mültezimler vergi toplama görevini alt mültezimlere devrederek alt- yüklenici şeklinde toplumsal olarak tabana yayılma sürecini başlatmış oldular. İltizam ihalelerine katılan kamu görevlileri de vergi toplama işine girmişler ve bazı sermayedarlarla ortaklık ve kefillik ilişkisi kurmuşlardır.

İltizam sisteminde mültezimler topladıkları vergileri merkeze ulaştırmak zorunda olduklarından ve büyük miktarların nakit olarak transfer edilmesi de kolay ve pratik olmadığından kıymetli evrak niteliğindeki süftece ve poliçeler kullanılmaya başlanmıştır.

Vakıf Arazi: İslam hukukunda vakıf “bir şeyin Allah yolunda halkın yararına sunulması” olarak tanımlanır²⁹. Vakıfta mülkün sahibi Allah sayıldığı için mülke kimse dokunamaz²³²

İslam devletlerinde önceleri devlet hizmetinde çalışıp, sonradan gözden düşen kimselerin malları vakfedilebilirdi bu kimseler mallarını müsadereden kurtarmak için vakfediyorlardı. Bir çok mülk sahibi de mallarını istedikleri kimselere bırakabilmek için vakfetme yolunu seçmişlerdir. İslam devletlerinde vakfin çok olmasının asıl sebeplerinde birisi budur.

İltizam sistemi neticesinde oluşan ayanlar 17. ve 18. yüzyıllardaki savaşlarda ordulara asker göndererek merkeze ayni olmayan yardımlarda bulunmuşlardır. Ayanlar, asker barındırma ve bulundurmaya da ekonomik güce ilave edilerek silahlı güç haline gelmişlerdir. Bu durumun merkezde etkili olmasa da yerelde etkili olmak gibi toplumsal ve siyasi etkileri olmuştur.

İltizam sistemi, bir bakıma mali merkezleşmenin de başlaması demektir. Merkezleşme gelirlerin ve giderlerin merkezden halledilmesi, iltizam ve merkezleşme araçları vasıtası ile sağlanmış olmaktadır. Bu sistemin de yine mali bakımdan maliyeti vardır. 18. Yüzyıldaki hesaplamalar, toplam vergi ödeneklerinde masraflar düşürüldükten sonra geriye kalan miktar, net vergi gelirlerinin yaklaşık olarak üçte ikisinin taşradaki sarraflara, mültezimlere ve başkentte iltizam ihalelerine katılarak tüm vergi kaynaklarını aralarında paylaşan üst düzey bürokratlara gittiğini göstermektedir.²³³ İltizam sisteminin önemli sonucu devletin sermayedarlardan kısa vadeli olarak borçlanmasıydı. İç kaynaklardan kısa vadeli borçlanmanın karşılığı da gelir olarak gösterilmiştir.

Vergi gelirlerinin uzun süreli veya ömür boyu toplanması hakkının verilmesi biçimindeki malikane uygulamasıyla devlet uzun süreli iç borçlanmayı gerçekleştirmiştir. Sürelerinin uzunluğu, peşin talep edilenin

²³² Ö.L. Barkan, “Şer’i Miras Hukuku ve Evlâdlık Vakıflar” **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, (İstanbul, 1980), s. 211.

²³³ Kıvanç Karaman ve Şevket Pamuk, “Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma: Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi”, s.27, www.ata.boun.edu.tr/faculty/.../pamuk-Toplumsal%20Tarih.pdf

artırılması ihalelere katılacaklarından dolayı güçlü kefil desteklerinin olmasını şart koşmaktaydı. Malikane müzayedeleri devlet ve askeri sınıfının denetimi altındaydı. Diğer kesimler ise ihalelere katılma hakkına sahip değildi. Gelir kaynağı adına esham ismi verilen yeni iç borçlanma uygulaması oluşturulmuştu. Bu sistemde devlet vergi kaynaklarının yıllık gelirlerini belirlemektedir. Bu miktarlar fazla sayıda paylara bölünerek her biri hayatları boyunca her sene sabit gelir sağlamak için satılmaktaydı. Bu sistemine geçilmesindeki neden, iç borçlanmayı sayısını azaltmak ile büyük sermayedarın fazla sayıda ama daha küçük sermayedarlara yaymaktır.²³⁴

²³⁴ Müslüm Parlak ve Zeliha Parlak, Osmanlı Mali Sistemi ve Divan-ı Muhasebatı Giden Yol, Sayıştay Dergisi, Sayı 87, Aralık 2012, s. 27.
<http://www.sayistay.gov.tr/dergi/icerik/der87m2.pdf>

SONUÇ

Osmanlı toprak rejimi, yani mirî arazi rejimi, mülkiyeti devlete ait olan arazi üzerinde kurulan bir sistemdir. Bu sistemin özünü, araziyi kullananın, kullanım hakkı anlamında olan bir tasarrufluk belgesi (tapu) alması ve mâlik olarak kabul edilmesi esası oluşturmaktadır. Araziyi isleyen reayanın, bu arazi üzerinde oldukça geniş yetkileri vardır, araziyi işleme konusunda herhangi bir süre ile bağlı değildir, vefatı durumunda bu arazinin kullanım hakkı varislerine intikal eder. Reayanın (köylü-çiftçi sınıfının) ekip biçtiği yani islediği bu arazilerin, miktarı, arazinin verim durumuna göre değişmekle beraber, ortalama olarak seksen ila yüz elli dönüm arasındadır. Reayanın vergisel ve yasal yükümlülüğü, genel anlamda, arazi için ve araziden elde edilen ürün içindir. Birincisi araziye yıllık ve nakit olarak icar ödemek durumudur.

Osmanlılar kendilerine özgü bir iktisadi sistem oluşturmuşlardır. Bu sistemin esasını, Ortaasya ve Ortadoğu'nun tecrübe birikimi, Anadolu'nun ve fethedilen bölgelerinin mahalli gelenekleri ile asırlarca süren ve birbirlerine eklenen çabalar oluşturmuştur. Bu sistemin Avrupa ile etkileşim halinde olduğunu ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa'nın oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nde, iktidarın bölünmemesi, rakip olan iktisadi güçlerin tespitini de engellemiştir. İlke açısından toprakta, devlet mülkiyeti kabul edilerek, ticaret ve sanayi bölgelerinde de mülkiyet ve servetin belli kişilerde toplanması, zenginleşme, kısacası toprak aristokrasisi ve burjuvazinin oluşması engellenmek istenmiştir. Tarım kesiminde, köylülerin, toprakları kendi toprakları gibi işlemeleri düzeni getirilmiş; esnaf, tüccar ve küçük sanayicinin kendi hallerinde ve güven içinde çalışmalarını sağlanmıştır. Belli kişilerin teşviki ve zenginleşmesi yerine sosyal refah gözetilmiştir. Özellikle emeği ile geçinenler, bu sistemde ayrı bir sosyal sınıf oluşturmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde, ekonomik sistem ve bu sistemin devamı etmesi için, devletin belli görevleri vardır. Bu görevleri; toplumun önce güvenliğini, sonra adaleti ve eşitliğini sağlamak amacı ile kişilerin başıboş davranmalarını

sınırlama, üretim düzenini korumak ve derebeylerinin filizlenmesini önlemek; zanaatı ve imalâtı denetlemek, esnafı örgütlemek; dış ve iç ticareti düzenlemek; büyük yerlerin iaşesini emniyete alarak, kıtlığa ve karaborsaya imkân vermemek, ortak ambarlar, narh sistemleri ve piyasa denetlemeleri ile halkın aldatılmasını engellemek; güçlü bir vakıf sistemi kurarak kamu hizmetlerini, sosyal yardım ve dayanışmayı sağlamak olarak saymak mümkündür.

Osmanlıda devlet, kurduğu ekonomik sistemin özellikleri sayesinde işlevlerini yapabilmektedir. Ekonomik sistem; devlet işlevlerini yaptığı süreçte ayakta kalabilmektedir. Devlet ile ekonomik düzen arasında karşılıklı bir neden-sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Güçlü devletlerin amaçlarına ulaşabilmesi ekonomik sistemin adalete ve eşitlik ilkesine uyması ve toplumun ekonomik gereksinimleri yüksek seviyede karşılanması gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan beri bilinen ve XVI. asrın sonlarına kadar devamlı gelişerek kullanılan, daha sonra ıslahı için büyük gayretler sarfedilen tımar sisteminin menşei konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Miri arazinin ve özellikle savaşlarda alınan toprakların devlete hizmet edenlere dağıtılması tatbikatı da milattan öncelere kadar gitmektedir. Bu sebeple Osmanlıların bu müesseseyi İslam'ın ilk devirlerindeki iktâ uygulamasından, Bizans veya Selçuklular'dan almış olabilecekleri hususunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır.

Osmanlı Devletinde uygulanmış olan tımar sistemi devletin gerek ekonomi, gerek askeri, gerek sosyal yapıdan güçlenip, kendisinden sonra uygulanacak olan sistemlerde örnek alınması gereken bir sistemdir. Tımar sisteminin oluşumunda Türk-İslam geleneğinin etkisi söz konusu olup, sistem Selçuklu Devleti'ndeki iktâ müessesesinin daha gelişmiş ve geniş alanlara yayılmış şeklidir. Tımar sistemi ile birlikte topraktaki verim artmış, devletin elinin altında her an savaşa hazır bir askeri güç oluşmuş, böylelikle de devletin hem maliyesi hem de askeri gücü hızla gelişmiştir. Tımar sisteminde, adaletten ve hoşgörüden taviz verilmeyip sınıflar arası ayırımın olmasına izin verilmemiştir. Bu sistemde yer almış olan devlet, sipahi ve reaya üçlüsünün birbirlerine karşı mükellefiyetleri olmuş, kimse kimseyi ezmemiş ve halkın

emeği smrlmemiştir. Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu tımar sistemi çeşitli benzetmelerle karşı karşıya kalmıştır. Kimi araştırmacılar bu sistemi Asya tipi üretim sistemine benzetirken, kimileri feodaliteye benzetmişlerdir. Böyle bir şey söz konusu olamaz. Çünkü Osmanlı Devleti'ndeki tımar sistemiyle benzetilen sistemler birbirine çok uzaktır. Bu sistem Türk insanın Türklük özelliğine yakışır bir şekilde oluşturulmuş, emeğe saygı duyulmuş, ezilen bir halk kitlesi oluşmamış, sömürü ve kapitalizmin oluşmasının önüne geçilmiş olan, adalet, hoşgörü ve eşitlik anlayışının yer aldığı bir sistemdir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman toprak soyluluğu olmamıştır.

Osmanlı devleti padişahları devletin teşkilatlandırılıp güçlü bir yapıya ulaşması için, farklı dönemler de farklı kişilere geniş tımarlar vermişlerdir. Yani Osmanlı Devleti'nde uygulanan tımar sistemi devletin idari, ekonomik, askeri ve sosyal yapıdan güçlenmesini hedef alan bir toprak düzenidir.

Ne yazık ki XVI. yüzyılın sonunda yaşanan i ve dış buhranlar sebebiyle bu sistem bozulmaya yüz tutmuştur. Sistemi ıslah etme çabaları boşa gitmiştir. Ve sistem XIX. Yüzyılda tamamıyla ortadan kalkmıştır.

Osmanlı imparatorluğu kurulduğu toprak parçası bakımından Selçuklu, Bizans ve Roma'nın mirasçısı olarak kabul edilebilir. Kendi çağlarının en önemli devletleri olan bu medeniyetler kendi dönemlerinin en iyi yönetim anlayışına sahip oldukları için yüzyıllar boyu coğrafyalarına hakim olabilmeyi başarabilmişlerdir. Çalışmanın ikinci bölümünde işlediğimiz üzere, Osmanlı bu devletlerin en iyi şekilde işleyen iktisadi ve sosyal kurumlarını kendine özgü bir yorumla kullanmış ve geliştirmiştir. Bunun sonucunda ise ekonomik olarak devrinin en güçlü ülkesi konumuna gelmiştir.

Çalışmamızın nc bölümünde ele aldığımız tımar sistemi ve bu sistemin temelini oluşturan Selukludaki ikta sistemini geliştirerek ve daha etkin bir şekilde kullanarak ekonomisine yön veren Osmanlı, klasik dönemde adeta bu sistemi varlık sebebi haline dönüştürmüş. Tüm iktisadi ve sosyal hayatının zeminini tımar sistemi üzerinde kurmuştur.

Sonuç olarak; Osmanlı iktisadi yapısının bozulmasında en önemli unsurlardan biri tabii olarak toprak sisteminin bozulmasıdır. Bu konuyu çalışmamızın dördüncü bölümünde işlerken çıkardığımız sonuç bu olmuştur. Bunun yanında ordunun yeni fetihler yapamaması, dirayetli yöneticilerin devletin yönetim kademelerinde etkin olamaması, iç karışıklıklar, çağın gerektirdiği teknolojik gelişmelere ayak uydurulamaması vs. gibi sebeplerinde Osmanlı iktisadının bozulmasında önemli sebepleri oluşturduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ACUN Fatma, (2002), “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulamalar”, *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.900.
- AFYONCU Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.790.
- AKGÜNDÜZ Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Yayınları, İstanbul, 1990, s.203.
- AKIN H. Bahadır, “Türkiye’de Girişimcilik ve Memurluk Üzerine Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin’den Mülhem Bir Analiz”, *Piyasa*, 6-7, 2003, s.32.
- AKTAŞ Ümit, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Bakış Yayınları, İstanbul, 1998, s.69-70.
- AKYILMAZ Gül, “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1-2, 2004, s.241.
- ALBAYRAK Sadık, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, 1973, s.48-52.
- ALTAN Mehmet, *Köylüler Ne Zaman Manşet Olur*, 1. Basım, Zaman Kitap, İstanbul, 2001, s.114.
- AYDIN Veli, *Osmanlı İmparatorluğunda Tımar Sisteminin Kaldırılması*, 1992, s.66-67.
- BARCAN Ömer Lütfü, “Öşür”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul, 1990, s.800.
- BARCAN Ömer Lütfü, “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, C: 12/1, İstanbul, 1970, s.286-287.
- BÜLBÜL Zekeriya, *Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 3. Basım, Nobel Yayınları, Ankara, 2009, s.183.

- CİN Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985, s.65.
- CİN Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 295, Araştırma ve İnceleme Eserleri: 3, Yenigün Matbaası, Ankara, 1978, s.113.
- COLİN Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev. S. Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.62.
- ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991, s.65
- DOĞAN Mehmet, *Tarih ve Toplum Yapımızın Tarihi Oluşumu*, İz Yayınları, İstanbul, 1998, s.19.
- DOĞRU Cem, “Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/1, 2008, s.77-78.
- GENÇ Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 1, 1989, s.175.
- GÖÇEK Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999, s.192.
- GÖKA Erol, *Türklerin Psikolojisi: Tarihin Ruhumuzda Bıraktığı İzler*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.86-87.
- GÖKÜŞ Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerinin Gelişimi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 3, 2010, s.229.
- HALAÇOĞLU Yusuf, “Osmanlı Devleti ve Medeniyeti”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, C. 12, İstanbul, 1989, s.377.
- HALAÇOĞLU Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilat ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.65.

HALAÇOĞLU Yusuf, *Türkiye 'nin Derin Kökleri: Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012, s.54.

HALAÇOĞLU Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa 127 Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.81.

<http://www.sayistay.gov.tr/dergi/icerik/der87m2.pdf>

İNALCIK Halil, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 19. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şefik Matbaası, İstanbul, 2009, s.246-247.

İNALCIK Halil, *Köy, Köylü ve İmparatorluk, Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.2.

İNALCIK Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomi ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, C.1, İstanbul, 2000, s.220.

KARAKOÇ Sarkiz, *Külliyat-ı Kavanin*, Dos. VII 6222, TTK Kütüphanesi, El Yazmaları Koleksiyonu, 2006.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri*, C.VIII, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.435.

KARAMAN Kıvanç, Pamuk Şevket, *"Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma: Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi"*, s.27, www.ata.boun.edu.tr/faculty/.../pamuk-Toplumsal%20Tarih.pdf

KASABA Reşat, *Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomisi*, Yapıt, S: 1, 1985, s.41.

KAZICI Ziya, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti: Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal, İslam Tarihi*, C. 10, 1994, s.47.

KENANOĞLU M. Macit, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)*, Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 2009, s.106-107.

- KOÇ Yunus, *Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum*, Bilig, Güz, Sayı: 35, 2005, s.240.
- KÖPRÜLÜ Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.76-77.
- NİCOARA Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1985, s.11-12.
- NİŞANCI Şükrü, *15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*, Okumuş Adam Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri, İstanbul, 2002, s.80.
- OFLAZ Mustafa, "Osmanlı Dirlik Sistemi", *Türkler*, C. 10, 2002, s. 695
- ORTAYLI İlber, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s.29.
- ÖZ Mehmet, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", *Yeni Türkiye*, Sayı: 32, Ankara, 2000, s.28.
- ÖZ Mehmet, "XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, Sayı: 23, 2007, s.118.
- ÖZDEMİR Bülent ve Arslan İsmail, "'Orta Bir Köy Var Uzakta', 19. Yüzyıl Osmanlı Köy Toplumunda Sosyo-Kültürel İlişkiler ve Değişim: Balıkesir Örneği", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6 Issue 3, 2013, s.24.
- ÖZDEMİR Şennur, *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s.43.
- ÖZKAYA Yücel, "XVIII. yy'ın Sonlarında Tımar ve Zeamet Düzeni Konusunda Alınan Tedbir ve Sonuçları", *İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, S: XXXII, 1979, s.242.
- PAKALIN M. Zeki, "Tımar", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul, 1983, s.497.
- PAMUK Şevket, *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 2005, s.146.

- PARLAK Müslüm ve Parlak, Zeliha Osmanlı Mali Sistemi ve Divan-ı Muhasebatı Giden Yol, *Sayıştay Dergisi*, Sayı 87, Aralık 2012, s. 27.
- PAŞA Mustafa Nuri, “Netayicül Vukuat”, *Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Tarih Kurumu Basımevi Yayınları, Ankara, 1979, s.133.
- PAŞA, Cevdet *Tarih-i Cevdet*, C.V, İstanbul, 130, 2001, s.237-38.
- SANDER Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, 7. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s.17.
- SAYAR Ahmet Güner, *Sabri F. Ülgener: Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.138.
- SELÇUK Hava, *Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 12, 2002, s.90-91.
- SEVİMAY Hayri R., *Cumhuriyete Girerken Ekonomi-Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, Kazancı Kitap, İstanbul, 1995, s.42.
- SOLAK İbrahim, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve Sebze Üretimi*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, Konya, 2008, s.219-220.
- TABAKOĞLU Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara, 2002, s.673.
- TABAKOĞLU Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006, s.90-94.
- TİMUR Taner, *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Birinci Basım, V Yayınları, Ankara, 1989, s.25.
- UMUR Ziya *Roma Hukuku Tarihine Giriş*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1965, s.38.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı, C.2, Ankara, 1995, s.569.

ÜNAL Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Kardelen Kitabevi Yayınları, Isparta, 1998, s.168.

YALÇINDAĞ Selçuk, *Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler*, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 19, Sayı 1, Ankara, 1986, s.137.

YAVUZ, Cezar *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yay., İstanbul, 1980, s. 27-29,74.